

**ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМий ДАРАЖА БЕРУВЧИ PhD.27.06.2017.Fil.05.02
РАҚАМЛИ ИЛМий КЕНГАШ**

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ҚУРБОНОВА САЙЁРАХОН МАХАМАДАЛИЕВНА

БАДИИЙ МАТНДА ШАХС ХУСУСИЯТЛАРИНИ ИФОДАЛАШ

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Фарғона – 2018

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

**Contents of Dissertation
Abstract of the Doctor of Philosophy (PhD) in Philology**

Курбонова Сайёрахон Махамдалиевна Бадиий матнда шахс хусусиятларини ифодалаш	3
Kurbonova Sayyorakhon Makhamadaliyevna Revealing the features of the person in the literary text	25
Курбонова Сайёрахон Махамдалиевна Выявление свойств личности в художественном тексте	43
Эълон қилинган ишлар рўйхати Список опубликованных работ List of published works	46

**ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМий ДАРАЖА БЕРУВЧИ PhD.27.06.2017.Fil.05.02
РАҚАМЛИ ИЛМий КЕНГАШ**

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ҚУРБОНОВА САЙЁРАХОН МАХАМАДАЛИЕВНА

БАДИИЙ МАТНДА ШАХС ХУСУСИЯТЛАРИНИ ИФОДАЛАШ

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Фарғона – 2018

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида B2017.3.PhD/Fil.230 рақами билан рўйхатга олинган.

Диссертация Фарғона давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедрасида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Фарғона давлат университети веб-сайти (www.fdu.uz) ҳамда «Ziynet» ахборот-таълим порталида (www.ziynet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Хакимов Мухаммад Хўжахонович
филология фанлари доктори

Расмий оппонентлар:

Маҳмудов Низомиддин Мамадалиевич
филология фанлари доктори, профессор

Раҳимов Усмонжон Эргашевич
филология фанлари номзоди, доцент

Етакчи ташкилот:

Самарқанд давлат университети

Диссертация ҳимояси Фарғона давлат университети ҳузуридаги филология фанлари бўйича илмий даража берувчи PhD.27.06.2017.Fil.05.02 рақамли Илмий кенгашнинг «__» _____ 2018 йил соат ____ даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100151, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19-уй. Тел.: (99873) 244-66-02; факс: (99873) 244-44-01; e-mail: info@fdu.uz)

Диссертация билан Фарғона давлат университетининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (____ рақами билан рўйхатга олинган). Манзил: 100151, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19-уй. Тел.: (99873) 244-71-28

Диссертация автореферати 2018 йил «__» _____ куни тарқатилди.
(2018 йил «__» _____ даги ____ рақамли реестр баённомаси)

М.Ҳакимов

Илмий даража берувчи Илмий кенгаш
раиси, филол.ф.д., профессор

М.Т.Зокиров

Илмий даража берувчи Илмий кенгаш
илмий котиби, филол.ф.н., доцент

А.Мамажонов

Илмий даража берувчи Илмий кенгаш
қошидаги илмий семинар раиси,
филол.ф.д., профессор

КИРИШ (Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослигида матн яралиши ва идрок этилишида шахсга хос хусусиятлар асосий омил сифатида қарала бошланди. Матнда шахс хусусиятларининг аҳамияти марказий масала сифатида қаралиши психолингвистика соҳаси ривожланишига тўртки берди. Психолингвистик тадқиқотлар доирасида тилнинг амалий аҳамияти тўлақонли ёритилади. Бу эса амалий кузатилган ҳодисаларнинг назарий асосланишини таъминлаш билан бирга маънавий кўзгуси бўлмиш миллий тил ва унинг воситасида мулоқотга киришиш, ўзаро нутқий муносабатларда вазиятни тушуниш, идрок қилиш жараёнларини ўрганишга илмий эҳтиёж мавжудлигини кўрсатди.

Дунё тилшунослигида XIX аср ўрталарига келиб тилга психолингвистик ёндашув тадқиқотчиларнинг эътиборини торта бошлади. Бу даврга келиб нутқий жараённинг онг фаолияти билан боғлиқлигига бағишланган тадқиқотлар майдонга келди. Бунда тилни сўзловчи шахс ва унинг дунёқараши, темпераменти ва характер хусусиятларидан келиб чиқиб ўрганиш ўз навбатида халқ психологияси ҳамда миллий онг масалаларига ҳам алоқадорлиги билан аҳамиятлидир. Нутқий фаолият, биринчи ўринда, ахборот узатиш вазифасини бажаради. Ахборот узатилиши жараёнида тилнинг вербал ва невербал воситалари ўзаро уйғун тарзда қўлланилади. Муайян ахборотнинг нутқий воситалар орқали воқеланишида шахс хусусиятлари энг муҳим омил саналади.

Кишилар тил воситасида ўзаро муносабатга киришар экан, нутқий фаолият давомида уларнинг шахс хусусиятлари, характери ва табиатига хос жиҳатлар намоён бўлади. Бу жиҳатларни ёритиш тилшуносликнинг прагматик аспекти масалалари билан боғлиқ бўлиб, психолингвистик тадқиқотлар олиб боришга катта эҳтиёж сезилди. Бадий матнда сўзловчи ва тингловчининг шахс хусусиятларини очиб беришда уларнинг нутқи ёки ёзувчи тасвирига таянилади. Кишилар ўртасидаги мулоқот маданияти, миллий тафаккур шаклланишида мулоқот иштирокчиларининг шахс хусусиятларини аниқлаш бугунги глобаллашув жараёнида тилдан амалий фойдаланиш, ижтимоий, иқтисодий ҳамда сиёсий муносабатлар ўрнатишда, айниқса, муҳим ўрин тутади. Бадий матнда шахс хусусиятларининг намоён бўлишини тадқиқ этиш орқали шу тилда сўзлашувчи кишилар феъл-атвори, психологияси, мулоқот тарзи ва характерини очиб бериш тилшунослик олдида турган муҳим вазифалардандир. «...Илмий ва ижодий изланишларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, улар учун зарур шарт-шароитлар яратиш вазифа»¹сининг белгиланганлиги бошқа фан соҳалари қатори тилшуносликда ҳам тадқиқотлар олиб боришга кенг имкон яратмоқда. Бу борада тилнинг амалий жиҳатдан тадқиқ этиш, ўзбек психолингвистикасининг илмий

---

¹Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимида киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг кўшма мажлисидаги нутқ. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2016. – 56 б.

асосларини белгилаб бериш, нутқий фаолият босқичлари, типларини таснифлаш, мулоқот жараёнида шахс хусусиятларининг муҳимлик даражасини кўрсатиб бериш долзарб аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида», 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармонлари, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сон «Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори, Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 21 декабрдаги янги таҳрирда қабул қилинган «Давлат тили ҳақида»ги Қонуни ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу тадқиқот муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация тадқиқоти республика фан ва технологиялари ривожланишининг I.«Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон тилшунослигида XX асрда бу соҳани ўрганишга жиддий киришилган бўлса, бу йўналишдаги тадқиқотларга ўзбек тилшунослигида XXI асрга келиб катта қизиқиш билан қарала бошланди. Жумладан, жаҳон тилшунослигида В.фон Гумбольдт, А.А.Леонтьев, Л.В.Щерба, А.Р.Лурия, Н.И.Жинкин, Е.С.Кубрякова, Н.И.Караулов, Т.А.Ван Дейк, В.З.Демьянков, Ф.К.Седов² каби олимларнинг ишларида нутқни инсон омили билан боғлаган ҳолда тадқиқ этишнинг назарий асослари кўзга ташланади. Ўзбек тилшунослигида бу масалаларга оид фикрларни А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, Ш.Сафаров, С.Мўминов, М.Ҳақимов, Д.Худойберганова, И.Азимова, С.Боймирзаева, Ш.Усмонова³ каби тилшуносларнинг илмий қарашлари ва тадқиқотларида кўриш мумкин.

² Humboldt W. Uber Kawi-Sprache auf der Insel Jawa, Bd. I. Berlin, 1936; Леонтьев А.А. Психоллингвистика. – Ленинград: Наука, 1967; Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Ленинград: Наука, 1974. – С. 428; Лурия А.Р. Язык и сознание. – М.: Наука, 1979; Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М.: Наука, 1982; Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986; Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987; Язык и личность. М., 1989; Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – Москва, 1989; Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания, 1994. - №4. -С.17-33; Седов К.Ф. Дискурс и личность. – М., 2004.

³ Нурмонов А. Тилшуносликнинг психология билан муносабати // Танланган асарлар. 3 жилдлик. – Тошкент: Академнашр, 2012. 2-жилд. Б-164-169; Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. –№5. – Б.3-16; Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах, 2006; Прагмаллингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008; Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлариб Филол. фанл. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2000; Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол.фанлари доктори ... дисс. – Тошкент, 2001; Худойберганова Д. Матннинг антропоцентриқ тадқиқи – Тошкент: Фан, 2013; Азимова И.А. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психоллингвистик тадқиқи: Филол.фанлари

Шахс хусусиятлари, хусусан, унинг темпераментига хос белгилар нутқда акс этиши масаласи психолог олимлар томонидан катта қизиқиш билан ўрганилган⁴. Айнан нутқий фаолиятда шахс темпераментининг намоён бўлиши масаласига бағишланган қатор тадқиқот ишлари бажарилган⁵.

Тилшунослик масалалари кўламининг кенгайиши таъсирида айни пайтда ўзбек тилшунослигида янги соҳалар ривожланмоқда. Жумладан, психоллингвистика, когнитив тилшунослик, антропоцентрик назария, лингвопрагматика каби фан соҳалари вужудга келдики, уларда тилшунослик масалалари чин маънода амалий аҳамият касб этади. Мазкур янги йўналишларда муайян ишлар амалга оширилганига қарамай, уларни ҳали етарли деб бўлмади, уларда назарий асосланмаган ва шу сабабдан ҳам соҳаларнинг илмий парадигмасида ўз ўрнини топмаган, баъзан соҳалар оралиғида белгиланмай қолиб кетган, баъзан эса, аксинча, бир масалага турлича ёндашиш сабаб бир неча ўринларда турлича изоҳ бериш натижасида чалкашликлар учрайди. Бу ҳолатларни соҳанинг ривожланиш босқичида эканлиги ва ҳали тўла шаклланиб улгурмаганлиги билан изоҳлаш мумкин. Хусусан, ўзбек тилшунослигида матннинг психоллингвистик хусусиятлари, унда шахс омилининг тутган ўрни масалалари кенг планда, монографик тарзда ўрганилган эмас, матннинг тил хусусиятларини ўрганишга қаратилган қатор тадқиқотлар мавжуд бўлгани ҳолда унинг психоллингвистик, социоллингвистик, лингвокультурологик хусусиятларини ёритиб беришга оид фундаментал тадқиқотлар кўзга ташланмайди.

Соҳага оид изланишлар натижасида, айниқса, тилнинг ижтимоий-психологик ҳамда прагматик аспекти етарли даражада ўрганилмагани, уларда долзарб муаммолар мавжудлиги, тилшунослик фанининг ижтимоий фан сифатида кишиларнинг дунёқараши, характери, умумий қилиб айтганда, шахс хусусиятлари билан алоқадорлик масалалари деярли тадқиқ этилмаганлиги аниқланди, бу ҳолат соҳа масалаларининг долзарблиги ва тадқиқот ишлари олиб борилиши зарурлигини кўрсатади.

Диссертация мавзусининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари билан боғлиқлиги. Тадқиқот Фарғона давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ «Ўзбек тилининг психоллингвистик тадқиқи» мавзусидаги лойиҳа доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади тил материалларининг психоллингвистик таҳлили асосида ўзбек тили бадиий матнларида шахс хусусиятларининг

нозоди ... дисс. автореф. – Тошкент, 2008; Боймирзаева С. Матн модаллиги. – Тошкент: Фан, 2010; Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар.: Филол. фанлари доктори ... дисс. автореф. – Тошкент, 2010; Усмонова Ш. Психоллингвистика. – Тошкент: Университет, 2011; Социоллингвистикада психоллингвистик ва социологик тушунчаларнинг талқини // Лингвист, №5. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент: Академнашр, 2014. 106-108-бетлар.

⁴ Королева И.В., Нушикян Э.А., Ягунова Н.Н. Эмоции и автоматическое распознавание и синтез речи: проблемы и перспективы.// Автоматическое распознавание слуховых образов. Таллин, 1989, стр. 62-65.

⁵ Беловол Е.В. Проявление свойств темперамента в акустических характеристиках речи.: Автореф. Дисс. канд. Психол. наук. – Москва, 1999, -С. 24; Чивилева И.В. Личностные характеристики активности и их проявления в речи.: Автореф. Дисс. канд. Психол. наук. – М.,2005.- 19с.

ифодаланиш ҳолатлари ва уларнинг нутқий жараёнларда ифодаланишига доир ўзига хосликларни аниқлашдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

тилшуносликда шахс омили масаласи билан боғлиқ назарияларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини тушунтириш;

матн яратилишида лингвистик ҳамда психолингвистик бирликларнинг аҳамиятини кўрсатиб бериш;

нутқий фаолиятнинг турли жараёнларида лингвистик ҳамда экстралингвистик воситаларнинг қўлланилишига кўра шахс хусусиятларини кўрсатиш;

нутқий актлар орқали шахс хусусиятларининг намоён бўлиш ҳолатларини ёритиб бериш;

матн орқали қабул қилиш, идрок этиш ва ифодалаш жараёнининг содир бўлиши ва бунда шахс хусусиятлари (темперамент, характер, социал ва психик белгилари)нинг нутқий жараёнга таъсири масалаларини ёритиш бўйича фикр юритишдан иборат.

Тадқиқотнинг объекти сифатида ўзбек тили бадиий матнлари, матбуот нашрлари ҳамда оғзаки нутқ материалларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг предметини ўзбек тили бадиий матнларида шахс хусусиятларини ифода этувчи лисоний воситалар ва уларнинг психолингвистик талқини ташкил этади.

Тадқиқот усуллари. Диссертациянинг методологик асосини жамиятнинг мунтазам тараққиётда бўлишини илгари сурувчи фалсафий қарашлар, билиш назарияси ҳақидаги тушунчалар ташкил этади. Тадқиқот жараёнида тавсифлаш, қиёслаш ва дифференциациялаш, психологик, субстанционал ва герменевтик таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Ишнинг илмий янгилиги куйидагилардан иборат:

нутқда шахс хусусиятларининг акс этиши психолингвистиканинг муаммоси сифатида эътироф этилган;

матнда шахс хусусиятларини ифода этувчи лингвистик, экстралингвистик воситалар ажратиб кўрсатилган;

шахсга хос хусусиятларнинг нутқий актлар орқали намоён бўлиши назарий асослаб берилган;

бадиий матнда шахс хусусиятларининг ифодаланиши лингвотемпераментланиш ҳодисаси асосида қаҳрамонлар нутқи орқали илмий асослаб берилган;

шахс темпераментининг нутқда ифодаланишига кўра холерик, флегматик, сангвиник ҳамда меланхолик нутқ каби турлари фарқланган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси:

диссертация материаллари магистратура йўналишида психолингвистика фанидан маъруза ва амалий машғулотлар ташкил этишда, шунингдек, ушбу йўналишда қўлланма, амалий тавсиялар яратишга хизмат қилиши асосланган;

матнни фақат тил бирликлари мажмуаси эмас, балки маълум ижтимоий вазиятни ёритишга хизмат қилувчи мураккаб жараён сифатида талқин қилинган;

бугунги кунда долзарблик даражаси ортиб бораётган тил компетентлигида шахс хусусиятларининг асосий омил эканлиги кўрсатиб берилган;

ўзбек тилида нутқий актлар орқали шахс хусусиятларининг намоён бўлиш ҳолатлари таҳлил қилинган;

шахс хусусиятларини аниқлаш билан боғлиқ масалаларни ўрганиш барча ижтимоий-сиёсий тармоқларда, масалан, оилавий муносабатлар, раҳбар ва ходим ўртасидаги психолингвистик бошқарув сиёсатини амалга оширишда амалий хизмат қилиши асосланган;

информацияни қабул қилиш, онг орқали идрок этиш ҳамда уни нутқда қайта ифода этиш жараёнида шахс хусусиятларининг ўрни ва аҳамияти очиқ берилишига хизмат қилиши асосланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги таҳлилга тортилган материаллар тилшуносликда ўз илмий парадигмасига эга бўлган йўналишлар таркибига кириши, хулосаларда ўзбек тили ва унда сўзлашувчилар табиатидан келиб чиқилганлиги, тадқиқ этишда қўлланилган ёндашув, усул ва назарий асослар ишончли илмий манбаларга таянган ҳолда амалга оширилганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Диссертация материаллари ўзбек тилининг прагматик тадқиқи, ўзбек психолингвистикаси, шунингдек, этнолингвистика, социолингвистика соҳаларида мавзулар доирасини ўзбек тилининг ўзига хос жиҳатлари, нутқий жараёнларда миллий менталитетга хос белгиларни кўрсатувчи маълумотлар билан бойитиш билан бирга мазкур йўналишларда келгусида олиб бориладиган илмий тадқиқотлар учун манба бўлиб хизмат қилади. Шунингдек, магистратура мутахассислигининг лингвистика ихтисослиги бўйича ўқув режасида 80 соат ҳажмда ажратилган «Психолингвистика», шунингдек, олий таълимнинг ижтимоий таълим соҳасида «Прагмалингвистика», «Ўқитувчи нутқи маданияти», «Саводхонлик асослари», рус гуруҳларда «Ўзбек тили» фанларидан маъруза ва амалий машғулотлар ташкиллашда фойдаланилиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий тавсиялари сиёсий, ижтимоий ҳамда иқтисодий масалаларда келишув ва битимларни қўлга киритишга, мурасасозлик ишларида муаммоларнинг ижобий ҳал қилинишига самарали ёрдам беради. Шунингдек, ижтимоий муносабатларда шахснинг темперамент, характер, ёш, жинс, миллий менталлик ва бошқа шу каби хусусиятларни ҳисобга олиш турли ёшдаги ҳамда турли тоифадаги кишилар ўртасида ўзаро фикр алмашинуви тўғри амалга оширилишига ёрдам беради.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Ўзбек тили бадиий матнларида шахс хусусиятларининг намоён бўлишини тадқиқ этиш асосида:

нутқий жараёнда шахс хусусиятларининг намоён бўлишини текшириш асосида психолингвистикага оид тушунчалар ҳамда ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг психолингвистик тадқиқига оид материаллардан А-1-61 рақамли «Кўриш имконияти чекланган талабалар учун тилшунослик фанлари бўйича аудиокитоб таъминотини яратиш» мавзусидаги давлат амалий гранти лойиҳаси доирасидаги ўқув қўлланма, услубий кўрсатмалар ва уларнинг аудиокитоб шаклидаги нусхаларини тайёрлашда фойдаланилган. (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2017 йил 13 декабрь 89-03-3275-сон маълумотномаси). Натижада матнда шахс хусусиятларининг намоён бўлиши тилшуносликнинг прагматик йўналиши масалалари доирасида ўрганилиши бўйича, шунингдек, психолингвистик бирликлар талқини ҳамда нутқий жараёнларда шахс омилининг тутган ўрнини тўғри баҳолаш юзасидан муайян аниқликлар киритилишига эришилди;

тадқиқот натижаларидан «Ўзбек амалий психолингвистикасини яратиш дастурини ишлаб чиқиш» мавзусидаги А-1-39 амалий илмий-техник тадқиқот грантида фойдаланилган. (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2018 йил 23 мартдаги №89-03-1094-сон маълумотномаси.) Натижада матн яратилишида сўзловчи ва тингловчининг рухий ҳолати, ўзаро мулоқотга киришишда иштирокчилар шахс хусусиятларининг роли масалалари илмий далиллар билан бойишига эришилди;

матнни прагмалингвистик ҳамда психолингвистик асосда тадқиқ этиш юзасидан олиб борилган изланиш натижаларидан Фарғона вилоят телерадиокомпаниясининг 2017 йил 26 ноябрь куни эфирга узатилган «Ассалом, Фарғонам!» кўрсатувида, шунингдек, Фарғона радиосининг 2017 йил 30 ноябрь кунги радиоэшиттиришлар сценарийсини тайёрлашда самарали фойдаланилган. (Фарғона вилоят телерадиокомпаниясининг 2018 йилдаги 22-сон маълумотномаси). Натижада ушбу кўрсатув ва эшиттиришлар учун тайёрланган материаллар матнининг бугунги кун томошабинларининг рухий, маънавий ҳолати ҳамда дунёқарашларига мослик даражаси ортишини таъминлашга эришилди.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 19 та, жумладан, 4 та халқаро ва 15 та республика имлий-амалий анжуманларида маъруза қилиниб, муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Тадқиқот мавзуси бўйича 28 та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестацияси комиссияси томонидан докторлик диссертацияларининг асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 8 та мақола, жумладан, 6 таси республика ҳамда 2 таси хорижий журналда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч асосий боб, умумий хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиб, 127 саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида тадқиқотнинг долзарблиги ва зарурати асосланган, тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари, объекти ва предмети тавсифланган, республика фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилган, тадқиқотнинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган, олинган натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиб берилган, тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиш, нашр этилган ишлар ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг «**Тилшуносликда янги соҳаларнинг ривожланиш тарихидан**» деб номланган биринчи бобида тилнинг табиати ва моҳиятини изоҳлашда турлича ёндашув ва қарашлар асосида вужудга келган мактаблар ҳақида маълумотлар берилган.

Тилга турлича ёндашувлар натижасида тилни ижтимоий ҳодиса, табиий ҳодиса, қолаверса, инсон ихтиёридан ташқаридаги илоҳий ҳодиса сифатида эътироф этилганлигини кузатиш мумкин. Айрим таълимот тарафдорлари эса уни табиий ҳодиса⁶ деб баҳолайдилар. Изланишлар натижасида тилнинг табиати ва моҳиятини тўлақонли англаш учун ундан фойдаланувчи – шахс масаласига эътибор қаратиш, уларни бир-биридан айро тушуниш мумкин эмаслиги аён бўлди. Шу қаторда тил ҳодисаларини тадқиқ этишда инсон омилига алоҳида аҳамият қаратиш натижасида тилшуносликда психолингвистик ёндашув пайдо бўлди.

Тилшуносликнинг бошқа фанлар билан яқин алоқадорлик жиҳатларини ўрганувчи қатор фан соҳалари, жумладан, психолингвистиканинг вужудга келиши ва ривожланишига туртки бўлди.

Психолингвистика атамаси илк марта 1946 йилда америкалик олим Пронконинг лингвистика ва психология масалаларига бағишланган мақоласида қўлланилган⁷. Аммо икки фан оралиғидаги бу янги йўналишнинг чин маънода илмий атама ва тушунча сифатида шаклланиши олимлар ўртасидаги баҳс-мунозара билан боғлиқ бўлди. 1953 йилда АҚШнинг Индиана штати университетида бўлиб ўтган ёзги илмий семинар соҳанинг том маънодаги йўналишини белгилаб, соҳа масалаларига ойдинлик киритди. Бироз вақтдан сўнг ҳар икки соҳанинг йирик вакиллари маърузаларини ўзида жамлаган мазкур семинар материалларининг китоб ҳолида нашр этилиши бу йўналиш ривожидида илк жиддий қадам бўлди. Тўплам характеридаги бу китоб психолог олим Ч.Э.Осгуд ҳамда антрополог ва тилшунос олим Т.А.Себеок таҳрири остида чоп этилди. Китоб «Психолингвистика: назарий фикрлар ва

⁶ Усмонов С. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1972. 107 бет. –Б. 68.

⁷ Pronko N.H. Language and Psycholinguistics. – In: Psychological Bulletin, 1946, P.189-239.

тадқиқот масалалари» деб номланган эди⁸. 1954 йилда нашрдан чиққан ва соҳага оид қимматли фикрлар жамланган бу манба психолингвистика тарихида майдонга келган илк асосий адабиётлардан бири сифатида эътироф этилади. Мазкур манба нашр этилгунга қадар ҳам бу мавзу доирасида эътиборга лойиқ асарлар яратилган эди. Биринчилардан бўлиб бу масалалар билан қизиқиш инглиз ва немис олимларидан Э.К.Толмен, В.М.Келлог ҳамда Л.А.Келлог, Г.А.Миллер, К.С.Лешли⁹ каби муаллифларнинг илмий изланишларида, рус олимларидан А.А.Леонтьев, Л.С.Выготский, Л.В.Щерба¹⁰ қарашларида учрайди. Анжуманда соҳа мутахассислари томонидан эътироф этилган масалалар бу борадаги фикрлар ривожига катта тurtки берди. XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб соҳага оид тадқиқотлар салмоғи кескин даражада орта бошлади. Янги соҳа ривожига П.В.Чесноков, А.А.Леонтьев, Ч.Осгуд, С.Эрвин, Б.А.Плотников, Н.Хомский, С.А.Сухих каби олимлар¹¹нинг ҳиссаси катта бўлди.

Тил ва унда шахс хусусиятларининг намоён бўлиши психолингвистика соҳасининг асосий масалаларидан бири бўлиб, мазкур йўналишдаги масалалар моҳиятини ёритиш энг аввало тил ва нутқ ҳодисаларининг ўзаро фарқланиши асосида шаклланди. Психолингвистика нутқ ва нутқнинг ҳосил бўлиш жараёнида шахсга хос хусусиятларнинг аҳамияти билан боғлиқ масалаларни ўрганади. Шунингдек, лингвистик ва психолингвистик бирликларни чегаралаш, уларга тўғри таъриф бериш, шахсга хос хусусиятларининг ифодаланиши кабилар ушбу соҳанинг асосий муаммолари сифатида эътироф этилади.

Тилшунослик масалаларига фалсафий-мантиқий жиҳатдан ёндашиш зарурлигини биринчилардан бўлиб илмий асослаган олим немис тилшуноси Карл Вильгельм фон Гумбольдтдир, унинг қарашлари эса келгуси тадқиқотлар учун назарий манба бўлиб хизмат қилди. Қадимги даврлардан шаклланган илмий мактабларда тилга фалсафий-мантиқий ҳамда психологик ёндашув у ёки бу даражада устуворлик қилиб келган. Грек, Рим тилшунослик мактаблари бағрида шаклланган риторика соҳасида олиб борилган

---

⁸ Osgood, Sebeok. Psycholinguistics. A survey of theory and research problems. Balt, 1954.

⁹ Tolman E.C. Purposive behavior of animals and men. New York: Century, 1932; Kellogg W.M., Kellogg L.A. The ape and the child: A study of environmental influence upon early behavior. New York: McGraw-Hill, 1933; Miller G.A. Language and Communication. New York, McGraw Hill, 1953; Lashley K.S. The problem of serial order in behavior. – In: Cerebral Mechanisms in Behavior, L.A. Jeffress (ed.). New York, Wiley, 1951, 112-136.

¹⁰ Леонтьев А.Н. Развитие памяти. М., 1931; Выготский Л.С. Мышление и речь. М., 1934; Щерба Л.В. Троякий аспект языковых явлений и методические выводы отсюда // Преподавание иностранных языков в средней школе: общие вопросы методики. М.; 1947.

¹¹ Чесноков П.В. Основные единицы языка и мышления – Ростов, 1961; Леонтьев А.А. Психолингвистика и проблема функциональных единиц речи. // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике – М.:1963; Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания –М.: Наука, 1969; Osgood Ch. Hierarchies of Psycholinguistic Units // Psycholinguistics. A survey of theory and research problems. [2-nd ed.] Bloomington, 1965. В-71-73; Ervin S., Walker D., Osgood Ch. Psychological Basis of Unit Formation // Psycholinguistics. A survey of theory and research problems. [2-nd ed.] Bloomington, 1965. В-50-60; Плотников Б.А. Соотношение коммуникативного и прагматического аспектов языковых единиц. // Коммуникативные единицы языка. Тезисы докл. всесоюзной науч. конф. – М., 1984; Хомский Н. Язык и мышление. Перевод по английского Б.Ю.Городецского. – М.:Изд. МГУ, 1972. -123с.; Сухих С.А. Структура коммуникантов в общении // Языковые общении: процессы и единицы. – Калинин: Калининский гос. У-т, 1988. – С. 22-29.

тадқиқотларда нутқ орқали психологик таъсир кўрсатиш ва шу орқали аудиторияни – тингловчиларни бошқариш ғоялари илгари сурилган. Шунинг учун ҳам нотиклик санъати мактаби вакиллари ўз ишларида инсон руҳияти ва унга нутқ орқали таъсир этиш принципларига қатъий риоя қилганлар. Бу ғоя П.Грайс¹², Д.Франк¹³ қарашларида ҳам кўзга ташланади. Риторика соҳасидаги аксарият ишларда¹⁴ коммуникация жараёнидаги шахсга хос хусусиятлар психолингвистиканинг таркибий қисмларидан бири эканлиги эътироф этилади. Шахсга хос хусусиятлар кейинчалик тилшуносликка оид тадқиқотларда¹⁵ ҳам, хусусан, менталингвистика, социолингвистика, стилистика, этнолингвистика каби йўналишларда ҳам ўз ифодасини топа бошлади. Таниқли олимлар Р.Қўнғуров, Н.Маҳмудов, Э.Бегматов, Ё.Тожиев, С.Каримов, С.Иномхўжаев, Б.Ўринбоев, Й.Солижонов, С.Мўминовлар¹⁶ бу борада катта изланишлар олиб бориб, муайян натижаларни қўлга киритганлар. Профессор А.Нурмонов асарларида¹⁷ психолингвистика соҳаси ўрганадиган масалалар эътироф этилади. Руҳий ҳолатнинг тил сатҳи бирликлари воситасида ифодаланиши ҳақидаги диссертация¹⁸ ўзбек тилшунослигида психолингвистика йўналишида бажарилган дастлабки махсус тадқиқотлардан бири бўлди.

Психолингвистика илмий мактабининг дастлабки босқичи сифатида фанда нутқнинг таъсирчанлигини ошириш, кишилар ҳис-туйғусига таъсир этиш, тил ва бошқа воситалар ёрдамида инсон руҳиятига таъсир кўрсатишнинг махсус ифода шакллари фарқлана бошлади.

Тилшуносликда инқилобий бурилиш ясаган Прага тилшунослиги «Ёш грамматикачилар» мактаби фаолияти ва швейцариялик тилшунос олим Ферденанд де Соссюрнинг «Умумий лингвистика курси» асари¹⁹ тил ва нутқ ярусларини ўзаро фарқлашда муҳим қадам бўлди. Олим семиотиканинг ниҳоятда муҳим ва қизиқарли мундарижасига омма эътиборини қаратди.

¹² Қаранг: Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: 2008. 124-бет.

¹³ Франк Д. Семь грехов прагматики: тезисы о теории речевых актов, анализе речевого общения, лингвистике и риторике // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. 263-374 стр.

¹⁴ Апресян Г.З. Ораторское искусство. – М., 1972; Лотман Ю.М. О двух моделях коммуникации в системе культуры // Semeiotike. – Тарту 1971. - № 6. – С. 228; Беседы о русской культуре: Быть и традиции русского дворянства. – СПб., 1994; Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М., 1980.

¹⁵ Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 263 с.

¹⁶ Қўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикасидан очерклар. – Самарқанд, 1975, - 240 б.; Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992; Тожиев Ё. ва бошқ. Ўзбек нутқ маданияти ва услубият асослари амалиёти. – Тошкент: Университет, 1994; Иномхўжаев С. Нотиклик санъати асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982; Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиклик маҳорати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984; Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари: Филол. фанл. номз... дисс. автореф. – Самарқанд, 1993. – 27 б.; Каримов С., Махматмуродов Ш., Каримова О. Нутқ маданияти ва давлат тилида иш юритиш. – Тошкент: Ўқитувчи, 2003; Солижонов Й. Нутқ ва услуб. – Тошкент: Чўлпон, 2002; Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқ маданияти. – Тошкент: А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009; Мўминов С. Мулоқот мезони. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004; Мўминов С. ва бошқ. Нутқ маданияти. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005; Улуков Н, Абдухамидова Л. Нутқ маданияти талкин ва таҳлиллари. – Тошкент: Наврўз, 2017.

¹⁷ Нурмонов А. Тилшуносликнинг психология билан муносабати // Танланган асарлар. 3 жилдлик. – Тошкент: Академнашр, 2012. 2-жилд. Б-164-169.

¹⁸ Алпанова Ш. Нутқий фаолият жараёнидаги руҳий ҳолатларнинг ўзбек тилининг турли сатҳ бирликлари воситасида акс этиши: Филол. фанл. фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Фарғона, 2018. 51 бет.

¹⁹ Соссюр де Ф. Труды по языкознанию // Курс общей лингвистики. Глава IV. – М.: Прогресс, 1977. С-56-59.

Тилга семиотик ёндашувнинг пайдо бўлиши матн таҳлилида шахс масаласини актуаллаштирди. Бу масала тилшуносликда янги саҳифа очилиши, фаннинг янги ғоялар билан бойишига сабаб бўлди. Бу билан «тилшунослик тил эгалари билан боғлиқ бир қатор масалаларни четлаб ўтувчи, структур схемалар билангина шуғулланувчи қуруқ фан²⁰» доирасини ёриб чиқди ва «фаннинг ана шу чекланган томонларини тўлдириш, тилни унга ёндош ҳодисалар билан биргаликда ўрганиш учун лингвистика билан унга ёндош бўлган фанлар оралиғида лингвопоэтика, лингвогеография, лингвокультурология, лингвосоциология ёки социоллингвистика, лингвокогнитология ёхуд когнитив лингвистика, психоллингвистика, менталлингвистика, нейролингвистика каби қатор тилшунослик йўналишлари майдонга келди»²¹.

Биринчи бобнинг иккинчи фасли «Шахс хусусиятларининг ифодаланиши психоллингвистиканинг тадқиқот объекти сифатида» деб номланади. Бобда психоллингвистика соҳасида жаҳон тилшунослигида Л.В.Степанов, А.А.Леонтьев, Н.И.Жинкин, Ван Дейк Т.А., Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков, В.А.Маслова, Н.И.Караулов, Ф.К.Седов каби олимлар²² олиб борилган тадқиқотлар ҳамда уларда тилнинг онг ва руҳият билан боғлиқлик жиҳатларининг ёритилиш ҳолати тадқиқ этилган. Ўзбек тилшунослигида бу каби масалаларга биринчилардан бўлиб Н.Маҳмудов, А.Нурмоновлар қизиқиш билан қараган бўлсалар²³, кейинги даврларга келиб тилнинг бу каби бошқа фанлар билан алоқадорликдаги оралиқ соҳалари тадқиқи билан шуғулланувчи тадқиқотчилар сафи ортиб борди²⁴. Тил инсон руҳиятининг ифодасидир, шахсга хос хусусиятлар унинг нутқида яққол намоён бўлар экан, албатта, матннинг психоллингвистик тадқиқида инсон омили бирламчи

²⁰ Нурмонов А., Раҳимов А. Лингвосинергетикага кириш. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б. 5.

²¹ Нурмонов А., Раҳимов А. Лингвосинергетикага кириш. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б. 5.

²² Леонтьев А.А. Психоллингвистика. – Ленинград: Наука, 1967; Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М.: Наука, 1982; Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987; Язык и личность. – М., 1989; Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – Москва, 1989; Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания, 1994. – №4. – С.17-33; Седов К.Ф. Дискурс и личность. – М., 2004.

²³ Маҳмудов Н. Тил. – Тошкент: Ёзувчи, 1997. – 40 б.; Ўзимиз ва сўзимиз. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1997. -112 б.; Нутқнинг жўялиги // Ўзбек тили ва адабиёт, 2007. 3-сон. -13-17 б.; Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. -№5. -Б. 3-16.; Зиддият ва маъно тараққиёти // ЎТВА, 3-сон. 2014. Б-16-24; Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилдлик. I жилд. Тошкент: Академнашр, 2012; Нурмонов А., Ҳакимов М. Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001, 4-сон. 54-58 б.; Нурмонов А. Тилшуносликнинг психология билан муносабати // Танланган асарлар. 3 жилдлик. –Тошкент: Академнашр, 2012. 2-жилд. Б-164-169.

²⁴ Ҳакимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини. ДДА. – Тошкент, 2001. -39 б.; Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик – Жиззах: Санзор, 2006; Прагматик лингвистика – Тошкент: 2008; Ҳожалиев И. Коммуникатив имконият структураси // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001, 6-сон. 32-36 б.; Сафаров Ш. К методологии межъязыкового сопоставления дискурсивных образований // Текст в коммуникации. – М.: И-т языкознания, 1991. - С. 119-178; Сафаров Ш., Шишкина Т.А. Коммуникативно-прагматические функции восклицания в диалоге // Мышление и коммуникация. – М.: И-т языкознания, 1990. – С. 126-132; Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2007. – 39 б.; Худойберганаева Д. Матннинг антропоцентриқ тадқиқи – Тошкент: Фан, 2013; Азимова И.А. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психоллингвистик тадқиқи: Филол. фанл. нозоди ... дисс. автореф. – Тошкент, 2008; Боймирзаева С. Матн модаллиги – Тошкент: Фан, 2010; Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар.: Филол. фанлари доктори ... дисс. автореф. - Тошкент, 2010.

бўлади. Хусусан, ўзбек тилшунослигида ҳам матннинг идрок этилиши, яратилиши ва узатилиши масаласида дастлабки тадқиқотлар амалга оширилганини кўриш мумкин. Жумладан, М.Ҳақимов, И.Азимова, С.Боймирзаева, Д.Худойберганава каби тилшуносларнинг илмий изланишларида тилшуносликда матннинг шаклланишида инсон ички туйғуларининг, сўзловчи ҳамда тингловчига хос индивидуал хусусиятларининг ҳал қилувчи роль ўйнаши, нутқий актлар ва уларнинг юзага келиш омиллари ҳақида фикрлар баён этилган. Мазкур тадқиқотларда ўзбек тилида матн мазмунининг тингловчига етказилиши, ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунининг шакллантирилиши масалалари шахс омилига алоҳида урғу берилгани ҳолда тадқиқ этилган.

Ишнинг **иккинчи боби «Нутқий жараёнда шахс хусусиятларини ифодаловчи воситалар»** деб номланади. Ҳар қандай нутқда шахс хусусиятлари ифодаланади. Айниқса, бадий адабиёт материалларида шахснинг руҳияти, тафаккури, характер ва кайфияти билан боғлиқ тушунча ва маъноларни турли воситалар орқали ифодаланишини кўриш мумкин. Хусусан, ёзувчи ўзининг қаҳрамонлари нутқда, ҳаракатларида, ҳатто кийиниши, юриш-туришида вербал, новербал воситалар ҳамда экстралингвистик омиллардан фойдаланган ҳолда образнинг ўзига хос хусусиятларини тасвирлаб, китобхон тасаввурида уни идрок қилиш имкониятини таъминлайди. Натижада бадий адабиётда шахсга хос хусусиятлар турли воситалар ёрдамида намоён бўлади ва китобхон томонидан идрок қилинади.

«Шахс хусусиятларини ифодаловчи лингвистик воситалар» деб номланган биринчи фаслда шахс хусусиятларининг ифодаловчи лисоний воситалар тўғрисида фикр билдирилади. Тилнинг фонетик, лексик-семантик ҳамда грамматик воситаларнинг функционал хусусиятлари ёритилади. Нутқда фонетик бирликлар орқали сўзловчининг талаффуз имкониятлари образнинг табиатини ёритишга хизмат қилади. Нутқий ифодада фонацион воситанинг ўзигина образ характерини кўрсатиб беради. Қаҳрамонларнинг овози уларга хос ёш, жинс, руҳий ҳолат, кайфият, социал белгиларни ифода этади. Контекстдан келиб чиқиб, сўзловчи овоз ва талаффузни вазиятга хос референциал структура билан таъминлайди. Бу илмий адабиётларда махсус артикуляцияга асосланган талаффуз акти деб юритилади. Бу нутқнинг семиотик хусусиятини кўрсатади.

Матнда шахс хусусиятларини акс эттирувчи воситалар сирасига нутқда товушларнинг иккилантирилиши ҳам мисол бўлиши мумкин.

-(Асадбек):... Тузукроқ қориларни айттир.

-(Кесакполвон):Қориларнинг хўррозини топтираман. Ё Собитхонингни Қўқондан олдириб келайми?

(Шайтанат, 4-китоб. 77-бет)

Ушбу нутқ парчасида «хўрроз» сўзи лексик ва фонетик белгилари билан сўзловчининг коммуникатив мақсадини ифодалаш учун хизмат қилади. Ўз

навбатида коммуникатив ният қорининг зўрлиги – *хўрроз* ифодасида кўзга ташланади. Бу белгилар семиотик жиҳатдан, биринчидан, сўзловчи шахсига хос ишонч, қатъият, иккинчидан, қорининг бошқалардан зўрлиги каби белгиларни ифодалайди.

Лексик бирликлар мустақил маъно ифодалаш имконияти асосида тилда ахборот узатилишида муҳим ўрин тутди. Лексик бирликлар воситасида шахс хусусиятларининг ифодаланишида ўзлашган қатлам бирликларидан фойдаланиш ҳолатлари юзасидан таҳлиллар олиб борилган.

Матнда шахс хусусиятларининг ифодаланишида иборалар, халқ мақолларининг қўлланилиши алоҳида аҳамият касб этади. Фразеологик бирликларнинг матн таркибида қўлланилиши халқ руҳиятига хос қарашларнинг ифодаланиши ва сингдирилишига ёрдам беради.

Шахс хусусиятларининг грамматик бирликлар доирасида ифодаланиши ўзбек тилида «сен» ва «сиз» грамматик шаклларининг қўлланилиши ва мазкур шаклларнинг прагматик хусусиятлари мисолида ўрганилган. Лингвистик шакл ва унинг мулоқот иштирокчиларига руҳий таъсир этиш ҳолати тадқиқ этилган. Бир нутқий вазиятда ижобий муносабат – келишув, дўстона илиқ муносабатни ифодалаган «сен»лаб мурожаат этиш ҳолати бошқа бир нутқий вазиятда таҳдид, менсимаслик, беҳурматлик кайфиятини уйғотиши мумкин. Демак, лингвистик шакллар объектив оламда мавжуд нарса-ҳодисалар маъно-мазмунининг ифода шакли ҳисобланса-да, унинг моҳияти онгда шаклланади.

Грамматик бирликлар матнларда асосан грамматик боғланишлар учун хизмат қилиб, уларнинг асосий вазифаси ҳам синтактик алоқага киришаётган шаклларни ўзаро мос формаларда грамматик моделлаштиришдан иборат бўлади. Лекин баъзан ҳатто синтактик шакл ясовчи морфемаларнинг у ёки бу шаклда қўлланилиши муайян ахборот кўламини ҳосил қилади. Масалан, русларда бошқа бировга сенлаб мурожаат қилиш уни ўзига яқин олганлик, ундан бегонасирамаслик мазмунларини ифодалайди.

-Менга эрга тегасанми? – Комиссар бу гап оғзидан қандай чиқиб кетганини ўзи билмай қолди. Юмдалаб ташласа, нима қиламан, деб юраги нўкиллаб турган эди, Наташа ундай қилмади.

Отаси (эхтимол бобоси) тенги бу одам нима дейганини дафъатан тушунолмагандек, бир зум киприкларини пиртиратиб турди-да, мовий кўзларида табассум пайдо бўлди.

-Пропускадан ўтказсанг, тегаман!

Сенсирадими, демак яқин олгани шу! Мана бунни очиқча савдо деса бўлади!

(«Тушида кечган умрлар», 146-бет)

Бу ўринда сўзловчининг «сен»лаб мурожаат этиши тингловчи томонидан «ўзига яқин олганлик», нутқий вазият мазмунига кўра эса таклифга – у билан турмуш қуришга розилик маъносини ифода этган.

Ўзбекларда эса бегона ва бунинг устига катта ёшдаги инсонларга сенлаб мурожаат этилмайди, бу ҳол одобсизлик ва ҳурматсизлик белгиси саналади. Лисоний маданияти турлича бўлган халқларда мулоқот ҳулки фарқланади.

...Қаландаров ўрнидан турди ва ич-ичидан ҳуруж қилиб келаётган титроқни босишга, бақриб юбормасликка ва илжайишга ҳаракат қилиб:

-Қани, гапир бўлмаса! Нега ўтирдинг? Маслаҳатингни эшитайлик! Бугун кесакдан ўт чиқиб қолди... – деди.

У одам секин ўрнидан турди, кулимсираб одамларга, кейин Қаландаровга қаради.

-Кесак десангиз ҳам майлига, - деди, - лекин сенсираманг, Арслонбек. Мен сиздан икки ёш каттаман. Шу ерда бўйи етган қизим, бола-чақалик ўғлим ўтирибди... Козимбекнинг орзусини кўринг, сенсираманг...

Бу гап Қаландаровни ўзига келтирди, залнинг жим қолгани, бу жимликда кимнингдир чуқур хўрсингани уни эзиб, пачақлаб ташлади. ...ўйлаб қолди:»Бу фалокатдан бунақа гаплар чиқмас эди-ку. Сенсираманг! Шу вақтгача индамай келган одам энди нега оғринадиган бўлиб қоли? Юзимга қараб туриб сенсираманг деди-я! Бир гап бор...»

(«Синчалак», 125-бет)

Ушбу матн парчасида аввалдан тингловчига «сен»лаб мурожаат этиб келингани ва эътироз бўлмаганлигига ишора қилинади. Айни вақтдаги нутқий мулоқотда эса бу тингловчи учун ҳурматсизлик, менсимаслик ва ҳатто ҳақорат даражасида қабул қилинмоқда.

Лекин сўзловчига «сен»лаб мурожаат этиш ҳар доим ҳам бир хил қабул қилинмайди. Баъзан ўзидан ёши катта одам «сен»лаб гапирганда самимийлик муносабати ҳам пайдо бўлади.

Синтактик сатҳ бирликлари воситасида шахснинг руҳий ҳолати, маънавий дунёқараши ҳақида тасаввур ҳосил қилишга омил бўлади.

Тилнинг лингвистик воситалари билан бирга экстралингвистик воситалар ҳам шахс хусусиятларининг ифодаланишида муҳим ўрин тутади. Матнда экстралингвистик воситалар мулоқот иштирокчиларига бирламчи маълумотларни беради. Экстралингвистик воситалар новербал воситалар сирасига кириб, одатда, шахсларнинг кийган кийимлари, буюмлари, кийимларнинг ранги ва сифати уларнинг ҳолатига таяниб шахснинг жамиятда тутган ўрни ва мавқеини белгилайди. Экстралингвистик воситалар тил материаллари таркибига кирмаса ҳам, улар кишилар ўртасида алоқа-аралашувнинг ўрнатилиши, мулоқотга киришишнинг муҳим шартларидан бири саналади. Бу воситалар, айниқса, бир-бири билан илк марта кўришган кишилар учун биринчи тасаввурнинг ҳосил бўлишида асосий ўрин тутади.

Асадбек хотинига мақсадини аён қилмаган эди. Шу сабабли совчиларнинг кириб келиши Манзурани шошириб қўйди. Ҳовлида икки нотаниш жувоннинг пайдо бўлишидан аввалига кўнгли равшанлашди. Она кўнгли сезгир бўлади. Қизининг бўйи етгач, дарвозадан мўраловчи бегона аёл

мақсадини дарров фаҳмлайди. Бу таширф оқибати нима тугашини билса-да, барибир кўнгли равшанлашди.

Жувонлар «сендан қолсам қулогимни кесаман», деб бас бойлагандай, бири-биридан бўлиқроқ эди. Улар шаҳарга донги кетган одамнинг хотини дуру гавҳарларга кўмилиб яшайдиган малика деб ўйлашганми, устида одмигина қора духоба нимча, оёғида маҳси-калиш бўлган Манзурани чўри гумон қилиб, ҳовлида туриб қолишди.

-Кираверинглар, тортинманглар, овсин, - деди Манзура.

-Эгачим йўқмидилар, - деб сўради жувонлардан бири.

-Кимни айтяпсиз, - деди Манзура, «булар адашиб кириб қолишмадимми», деган хаёлда.

-Асадбек акамнинг хотинлари, - деди жувон унга ўғринча тикилиб.

-Менман, овсин, - деди Манзура.

-Вой, айланай сиздан, эгачи, танимабмиза. Келинг, бошқатдан кўришайлик. Эсонмисиз, омонмисиз... Биз ўғирликка келувдиг-а...

(«Шайтанат», 1-китоб, 211-бет)

Матн парчасида муаллиф қаҳрамон(Манзура)нинг эшигидан кириб келган бегона аёлларни кутиб олиш ҳолати, уларга нисбатан мурожаат шакли (овсин), кийим-боши ва кўринишини таърифлар экан, ахборот қабул қилувчи, яъни ўқувчи(реципиент)да у (Манзура)нинг қандай хусусиятларга эга инсон эканлиги ҳақида тасаввур ҳосил қилишга ҳаракат қилади. Эғнидаги одмигина духоба камзул ва оёғидаги маҳси-калиш унинг камтарин ва соддадил аёл эканини кўрсатса, уни биринчи марта кўриб турган меҳмон аёллар - совчиларнинг уни бу уй (Асадбек)нинг чўриси деб гумон қилиши ҳам муайян ижтимоий қарашдир. Шахснинг устки кийими, унинг ҳолати ва сифати унинг ўз шахсига берган баҳосини ва шу баҳо асосида унинг жамият аъзолари орасидаги ўрни ва мавқеини кўрсатади. Ташқи кўриниш, тана аъзоларининг тузилиши ва физиологик белгилари ҳам маълум маънода шахс хусусиятларига ишора қилади.

Ишнинг учинчи боби «**Социал муносабатлар ва уларнинг нутқий жараёнга таъсири**» деб номланиб, икки фаслдан таркиб топган. **Учинчи бобнинг «Шахс хусусиятларининг нутқий актлар орқали намоён бўлиши»** деб номланган биринчи фаслида жаҳон тилшунослигида нутқий актлар воситасида фикр ифодаланишида шахс хусусиятларининг намоён бўлиш ҳолатлари ҳақидаги қарашлар баён этилади. Локутив акт, иллокутив акт ва перлокутив акт воситасида сўзловчи назарда тутган хоҳиш ва ниятнинг муайян шаклда узатилиши билан боғлиқлик ҳолатлари тадқиқ этилган. Ахборот узатишда нутқий актнинг маълум турини қўллаш мулоқот иштирокчиларининг шахс хусусиятлари асосида шаклланади.

Тилда ҳар доим ҳам «вербал контекстда сўзловчининг психологик ҳолати очик баён қилинмайди, ҳар қандай ҳолатда ҳам сўзлашувчилар бири-бирига «ҳозир мен сени кўрқитаман» ёки «ҳозир мен сенга мақтанаман», «мен сени менсимаяпман», «мен сени калака қиляпман» каби психологик

муносабатларни очик текст билан бермайдилар, буларнинг барчаси нутқ ёки матнда нутқий актлар сифатида намоён бўлади. Сўзлашувчилар бир-бирларининг психологиясини билганликлари учун ҳам ўзаро мулоқотга киришадилар ва нутқий актлар ёрдамида муносабат билдирадилар²⁵ «.

Демак, нутқий акт бу инсон унда мавжуд бўлган сўзлаш имконияти ва уни юзага чиқариш ёки ундан фойдаланиб ўзида мавжуд фикр, муносабат ёки мақсадни ўзгалар онгида шакллантира олиш ҳолатларининг йиғиндисидан иборат.

Учинчи бобнинг иккинчи фасли «Шахс хусусиятларининг нутқий фаолиятдаги аҳамияти» деб номланиб, унда сўзловчи ва тингловчига хос ёш, жинс ҳамда этник хусусиятларнинг мулоқот жараёнига таъсири масаласи тадқиқ этилган.

Тил масалалари фикр, тушунча билан чамбарчас боғлиқ экан, ўз навбатида онг билан алоқадордир. Тилнинг яна бир асосий белгиси эса унинг ижтимоий характерга эга эканлиги бўлиб, бу жиҳат унда ижтимоий онг, ижтимоий маданият, миллий тил, миллий маданият каби, умумий қилиб айтганда, социал белгиларни намоён этади. Тилнинг ижтимоий вазифаси, социал омилларнинг тил ривожига таъсири, бу омилларнинг тил таракқиётидаги аҳамияти каби масалаларни ўрганиш тилшуносликда юзага келган эҳтиёжлар асосида шаклланди. Ёш ва жинсга хос хусусиятлар сўзловчи нутқида ишлатилган лингвистик бирликлар билан бирга уларнинг хатти-ҳаракати орқали ҳам ифодаланади.

«Темперамент ва характер тушунчаларининг матн таҳлилида тутган ўрни» деб номланган қисмда темперамент ва характер тушунчалари ва уларнинг нутқий фаолиятда ифодаланиш ҳолатлари тадқиқ этилган.

Темперамент ва характер шахснинг ижтимоий муносабатларида яққол намоён бўладиган индивидуал хусусиятлардир. Шахсда темперамент ва характер хусусиятлари бир-бирига шундай яқиндан боғланиб кетганки, уларнинг қайси бир характер хусусиятларига тааллуқли эканлигини, одатда, ҳаёт шароитида ажратиш қийин бўлади.

Темперамент лотинчадан олинган бўлиб, «аралашма» деган маънони англатади. Шахсларда кузатиладиган асосий темпераментлар қадимдан тўрт типга ажратилади. Улар: 1) холерик; 2) сангвиник; 3) меланхолик; 4) флегматик.

Шахсга хос хусусиятлар асосан унинг нутқида акс этади. Қатор тадқиқотларда шахсга хос темперамент белгилари унинг нутқида акс этиши таъкидланган. «Темпераментга хос хусусиятларни қамраб олишда нутқ тадқиқотларининг оптимал объекти ҳисобланади. Инсоннинг жисмоний ҳолатларини унинг психик белгилари орқали ифодалагани туфайли нутқ шахс ҳақида асосий маълумотларни беради»²⁶.

²⁵ Ҳақимов М. Ўзбек прагматингвистикаси асослари. – Тошкент: Академнашр, 2013. 81-бет.

²⁶ Королева И.В., Нушикян Э.А., Ягунова Н.Н. Эмоции и автоматическое распознавание и синтез речи: проблемы и перспективы.// Автоматическое распознавание слуховых образов. Таллин, 1989, стр. 62-65.

Шу сабабли ҳам бадиий матнда муаллиф асар қаҳрамонлари тимсолида маълум шахс қиёфасини яратишда нутқ фаолиятига таянади. Қаҳрамонлар нутқи турли вазиятларга (масалан, адресант ва адресат муносабатига кўра) мос ҳолда турлича шакллантирилса-да, ундаги феъл-атвор, темперамент ва характер белгилари муайян тарзда акс этиб туради.

Холерик темпераментли шахслар нутқида асабийлик, жаҳлдорлик белгилари кузатилади. Уларнинг нутқида бошқаларнинг айб-нуқсонларини кўрсатувчи, камситувчи шакллар кўп қўлланилади. «Синчалак» қиссасидаги Қаландаров образи шахс хусусиятлари холерик темпераментли кишилар нутқида мисол бўлади.

Қаландаров, жаҳл оти суриб келганда тизгинлаб ололмаса керак, бошқа ҳеч гапга ўрин қолмаган бўлса ҳам яна узиб-узиб олди:

–Тиши чиққан болага чайнаб берган ош бўлмас деганлар! Ҳар нима қилсангиз қилинг, мени итингизни ёнига боғланг, лекин раҳбарлик қилманг! Тоқатим йўқ! Хотин киши раҳбарлик қилса калавамни учини йўқотиб қўяман! – деди. («Синчалак», 30-бет)

Матнда берилган нутқ парчасидаги Қаландаровнинг нутқида қўлланилган «тоқатим йўқ», «итингизни ёнига боғланг», «хотин киши» каби ифода шакллари унинг характерида хос тажанглик, асабийлик ва бетоқатлик хусусиятларини намоён этади.

Меланхолик темпераментли шахслар ўта ювош, журъатсиз ва бўш характерли бўлиб, матнда бу хусусиятлар уларнинг ҳолати ва нутқи орқали кўрсатиб берилади. «Ўғри» ҳикоясидаги Қобил бобо меланхолик типга мисол бўлади.

Қобил бобо ялангбош, ялангоёқ, яқтакчан оғил эшиги ёнида туриб дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади, кўзлари жавдирайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди. Хотинлар ўғрини қарғайди, ит ҳуради, товуқлар қақағлайди. Кимдир шундай кичкина тешикдан ҳўкиз сизишига ақл ишонмаслиги тўғрисида кишиларга гап маъқуллайди.

Матнда экстралингвистик воситалар ёрдамида ҳолат ифодаси берилган. Қобил бобонинг тасвирида қўлланилган *дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади, кўзлари жавдирайди* шакллари унинг ҳолатини ифодаласа, *хотинлар ўғрини қарғайди, ит ҳуради, товуқлар қақағлайди* воситалари Қобил бобонинг табиатига хос белгиларни аниқроқ англашга ёрдам беради (Қобил бобонинг қўлидан ҳатто шу ҳам келмайди, у бутунлай қарахт ҳолатга тушиб қолган).

Амин чинчалогини иккинчи бўғинигача бурнига тиқиб қулди.

– Йўқолмасдан илгари бормиди? Қанақа ҳўкиз эди?

– Ола ҳўкиз...

– Яхши ҳўкизмиди ё ёмон ҳўкизмиди?

– Қўш маҳали...

– Яхши ҳўкиз биров етакласа кета берадимми?

– Бисотимда ҳеч нарса йўқ...

Бу парчада темперамент белгиларининг қаҳрамон нутқи орқали тасвирланишини кўриш мумкин. Меланхолик темпераментли шахслар саволга жавоб беришлари мумкин, шунда ҳам сушт ва жумлалар охиригача ифода этилмайди. Бунинг учун уларда журъат ва куч етишмайди.

Сангвиник темпераментли кишилар ақл билан иш кўради, улар ўз нутқларини ҳамда мулоқот жараёнини назоратда ушлайдилар ва ўз хоҳишларига мос ҳолда йўналтира оладилар. Улар нутқ вазияти ва тингловчи шахс психологиясини яхши англаб, етарли даражада ҳисобга оладилар. Мисол учун,

Бир куни Зелихон машинасини кириши мумкин бўлмаган кўчага бурди. Милиса таёгини кўтаргач, тўхтади-ю, тушмади. Милиса лапанглаб келиб, энгашиши билан ойнани тушириб:

– *Ҳа, турибсанми, – деди. Милиса жавоб қайтаришга улгурмай яна савол берди: – Лейтенант қани?*

– *Собировми? – деди милиса йигит талмовсираб.*

– *Ҳа, ўша, нимага лаллаясан, қаёққа кетди?*

– *Ҳозир келади.*

– *Менга учрашсин.*

Зелихон шундай деб машинани юргизди. Милиса эса гарданини қашиб қолаверди.

– *Собиров деганингиз ким? – деди Элчин.*

– *Қаёқдан биламан, – деди Зелихон кулиб. – Сенам милисага ўхшаган лақма экансан-ку.*

– *Лейтенантлигини билдингиз-ку?*

Зелихон қаҳ-қаҳ отиб кулди:

– *Буларда нима кўп, лейтенант кўп...*

(Т.Малик, «Шайтанат»)

Парчада келтирилган нутқ муаллифи (Зелихон) ўз суҳбатдоши (милиционер) характеридан келиб чиқиб, унга хайрихоҳ мазмун англатувчи *ҳа, турибсанми, нимага лаллаясан* каби жумлалар ёрдамида унга таъсир ўтказди. Суҳбат жараёнида саволга жавоб беришга улгурмай яна савол бериш билан нутқ вазиятини ўз кўлига олади.

Флегматик темпераментли шахслар кам гапирадилар, сўзамол бўлмайдилар, аммо кескин ва мулоҳазага ўрин қолдирмайдиган ҳолда фикр билдирадилар. Уларнинг ўткир нигоҳи ва қатъий ҳукм ифодаловчи нутқи орқали суҳбатдошга таъсир ўтказди.

Ҳайбат кириб келганида навбатчи доктор саросимага тушиб қолган эди, ҳатто у «Қанақа эритма беряпсиз?» деб ҳам сўролмади, ҳамшира ҳам етиб келиб нима қилишини билмай қўл қовуштириб турди; деярли гапирмайдиган бу профессордан ҳамма кўрқади, касалхонада у шахсан текирувдан ўтказмагунча ҳеч ким ўлим актини туза олмайди, у бу хусусидаги заррача лоқайдлик, хатоликни ҳам кечирмайди, унинг ярим оғиз

хулосаси билан ҳар қандай доктор, ҳамширанинг ковушини бир зумда тўғрилаб қўйилади: алҳол палатадан ёқимсиз бир ҳид келаётган эди, Ҳайбат доктор билан ҳамширага еб қўйгудек бўлиб тикилди, ҳар иккисининг ранги оқариб кетди.

– Беморнинг балғамини ким тозалайди?

Ҳайбатнинг бу гапи иккисини ҳам дарҳол ўзига келтирди.

– Ҳозир, – деди доктор. Ҳамшира югуриб бориб керакли нарсаларни олиб келдию беморнинг оғзини очиб ишга киришди. Ҳайбат ташқарига чиқиб кетди...

(Туроб Мақсуд, «Илинж»)

Шахс хусусиятларининг ифодаланишида нутқ асосий ўрин тутати. Шахслар нутқида қўлланилган ифода шакллари уларнинг шахс хусусиятлари – қандай характер ва темперамент эгаси эканликлари ҳақида тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради.

Шахс темпераменти ўзича айрим равишда намоён бўлмайди, у шахсларнинг характери таркибига киради. Характер юнончадан олинган бўлиб, «қалқик чизиқ» маъносини англатиб, сўз ўзагида танга, чақа юзига туширилган тамға маъноси кўзда тутилади.

Характер ва унинг шаклланиши, намоён бўлиши атроф-муҳит, турли фаолиятларга турлича муносабатлар, жамиятдаги муносабатлар асосида шаклланади. Шахс характери унинг ўзига хос хислатларининг мажмуидир. Ана шу хислатлар орасида шу кишини жамият аъзоси сифатида характерлаб берувчи хусусиятлар муҳим аҳамиятга эгадир.

Одам темпераменти ва нутқ типини тўлиғича бир тип доирасига сиғдириб бўлмайди. Тип тушунчаси бир-бирларига ўхшаш, бир гуруҳ одамларни ўз ичига олади. Ҳар қайси шахснинг темпераменти, характери, ва нутқида ўзига хос индивидуал хусусиятлари бўлади, айти шу хусусиятларни батамом муайян бир темперамент типига мансуб деб бўлмаганидек, улар нутқ типини ҳам муайян нутқ типига киритиш тўғри эмас. Бу хусусиятлар айти индивидуал хусусиятлардир, яъни бундан англашиладики, шу шахснинг ўзигагина хос хусусиятдир.

ХУЛОСА

1. Тил ниҳоятда мураккаб ҳодиса бўлиб, унинг пайдо бўлиши ҳамда ривожланишида инсон ва унинг тафаккур фаолияти катта ўрин тутати. Фанда қадимдан тил масалаларини ўрганишда турли оқим ва таълимотлар шаклланган. Тилнинг руҳият билан боғлиқлиги, унда шахс хусусиятларининг намоён бўлишига оид масалалар тилда шахс омилига эътиборнинг кучайиши асосидаги қарашлар таъсирида шаклланади.

2. Тилнинг шахс билан алоқадорлик жиҳатлари тилшуносликнинг барча даврларида ҳам эътироф этилган. Бу масалалар узоқ давр мобайнида фаннинг турли соҳалари таркибида маълум даражада ўрганиб келинган. Матн тилшунослиги, услубият, нотиклик санъати, риторика ҳамда лингвопоэтика

каби фан соҳаларида матн орқали шахс руҳиятига таъсир ўтказиш, матн яратилишида шахснинг иштироки масалалари қисман ёритилган.

3. Бугунги кунда тилшуносликда шахс омилига бўлган эътиборнинг кучайиши янги фан соҳалари, хусусан, психоллингвистика, социоллингвистика, нейролингвистика, этнолингвистика, лингвокультурология, лингводидактика кабиларнинг ривожланишига туртки бўлди.

4. Лингвистик бирликларда шахс хусусиятларининг юзага чиқишида тил бирликларининг эркинлиги ва вариантдошлиги асос бўлади. Муайян фикр ва унинг ифодаси учун тил воситаларини танлаш жараёнида мулоқот иштирокчиларининг шахс хусусиятлари намоён бўлади.

5. Шахс хусусиятларини ифодаловчи лингвистик воситаларни тил сатҳлари бўйича муайян таснифини белгилаш мумкин. Тилнинг фонетик, морфемик, лексик, фразеологик ва синтактик бирликлари матнда шахсга хос хусусиятларни ифода этади. Тилнинг лингвистик воситалари матнда мазмун ифодаланишида асосий бирликлар саналади. Ўзбек тилида «сиз» ёки «сен» шаклларни қўллаш турлича кайфият ва муносабатнинг ифодаланишига хизмат қилади.

6. Экстралингвистик воситалар ёрдамида матнда шахс хусусиятлари ифода этилади. Бунда асосан, сўзловчининг тана аъзолари ҳаракати, мимика, овоз тони орқали шахснинг нутқий муносабатлардаги ўзига хос хусусиятлари изоҳланади. Бу жиҳатлар матнда кўпинча муаллиф томонидан реципиентларда мулоқотга киришган шахслар руҳияти ва дунёқарашидаги ўзига хосликларни кўрсатиш учун хизмат қилади. Бундан ташқари кийим, кийимнинг ранги, сифати, тури, ҳолати, турли ашёлар, тақинчоқ, узук ва шу кабилар орқали реципиентга муайян маълумот етказиш мақсади амалга оширилади. Бу воситалар орқали шахс хусусиятлари бўйича бирор хулоса чиқариш ижтимоий қарашларга тўлиқ таянган ҳолда рўй беради.

7. Кишилар ўзаро мулоқотга киришганларида муносабатлар нутқий актларда намоён бўлади. Бу жараёнда лингвистик воситалар кишиларнинг психик ва социал белгилари асосида аташ маъноси билан бирга нутқий вазият ҳамда ижтимоий муносабатларни идрок этиш ва муносабат билдириш воситасига айланади.

8. Шахснинг ёш ва жинс белгилари матн шаклланиши ва нутқий актларнинг реаллашувида ниҳоятда муҳим ҳисобланади. Одатда, матн сўзловчининг ёши ва жинс хусусиятларига мос келган ҳолда шакллантирилади. Бу белгилар сўзловчининг шахс хусусиятларига номутаносиб тарзда шакллантирилган ҳолларда мулоқотга киришувчиларнинг ўзаро муносабатларида мавжуд бўлган бошқа жиҳатлар, масалан, аламзадалик, миннатдорлик, қарздорлик, ҳурмат, қўрқиш, хайиқиш кабилар эътиборга олинади.

9. Нутқий фаолият билан боғлиқ ҳолатларда шахсга хос характер ва темпераментга боғлиқ қирралари лингвохарактер ва лингвотемперамент

тушунчалари орқали изоҳланади. Темпераментнинг асосий тўрт тури асосида холерик, меланхолик, сангвиник ва флегматик нутқ типи фарқланади.

10. Темперамент шахснинг табиатининг ажралмас хусусияти бўлиш билан бирга, у ўзгармас эмасдир. Темперамент шахсларнинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеи, тарбияси ва вазиятга мос равишда шаклланиб боради. Бадиий матнда шахсга хос темперамент белгилари нисбатан қатъийлашган бўлиб, темперамент белгилари шахс нутқи шаклланишида муҳим роль ўйнайди.

11. Шахснинг дунёқараши ва нутқий маданияти асосида матнларни таҳлил қилишда антропоцентрик назарияга асосланилади. Бунда психолингвистик ҳамда социолингвистик воситалар муҳим омил саналади. Нутқ хусусий бўлиб, ҳар бир индивид нутқида тилнинг индивидуаллашуви кузатилади. Нутқий фаолиятнинг индивидуал кўринишлари асосида муайян халқ вакилларига хос умумий жиҳатлар шаклланади.

**SCIENTIFIC COUNCIL AWARDING SCIENTIFIC DEGREE
PhD.27.06.2017.Fil.05.02 AT FERGHANA STATE UNIVERSITY**

FERGHANA STATE UNIVERSITY

QURBONOVA SAYORAKHON MAKHAMADALIEVNA

**REVEALING THE FEATURES OF THE PERSON
IN THE LITERARY TEXT**

10.00.01 – Uzbek language

**DISSERTATION ABSTRACT FOR DOCTOR OF PHILOSOPHY IN PHILOLOGICAL
SCIENCES (PhD)**

Ferghana - 2018

The theme of PhD dissertation is registered by Supreme Attestation Commission at the Cabinet of Ministry of the Republic of Uzbekistan under the number № B2017.3.Ph230

The dissertation has been prepared at the chair of Uzbek linguistics of Ferghana State University.

The abstract of the PhD dissertation is posted in three (Uzbek, English and Russian (Resume)) languages on the website of the Scientific Council (www.fdu.uz) and on the website «ZiyoNet» Information-educational portal (www.ziynet.uz)

Scientific consultant: **Khakimov Muhammadkhon Khojakhonovich**
Doctor of Philological sciences

Official opponents: **Makhmudov Nizomiddin Mamadalievich**
Doctor of Philological sciences, Professor

Rakhimov Usmonjon Ergashevich
Candidate of Philological sciences, docent

Leading organization: **Samarkand State University**

Defense of the Dissertation will take place on «__» _____ 2018, at _____ p.m. at a meeting of Scientific Council PhD.27.06.2017.Fil.05.02 under Ferghana State University (Address: 19, Murabbiylar Street, Ferghana, 100151. Tel: (99873) 244-66-02; fax: (99873) 244-44-01; e-mail: info@fdu.uz).

Dissertation could be reviewed information-resource center of Ferghana State University (registration number ____). Address: 19. Murabbiylar Street, Ferghana, 100151, Tel.: (99873) 244-71-28.

Dissertation abstract sent out on «__» _____ 2018.
(Mailing report number ____ on «__» _____ 2018).

M.Khakimov
Chairman of Scientific Council Awarding scientific degree, Doctor of Philological sciences, Professor

M.T.Zokirov
Secretary of Scientific Council Awarding scientific degree, PhD in Philological sciences, docent

A.Mamajonov
Chairman of Scientific Seminar at the Scientific Council awarding scientific degree, Doctor of Philological sciences, Professor

INTRODUCTION

The actuality and significance of the dissertation work. The features peculiar to the person in text creating are considered the main factor in the world linguistics. The branch of psycholinguistics has been developed on the bases of the researches on the theme. The practical importance of the language is elucidated on the bases of psycholinguistic researches. Hence, the events observed practically can be theoretically substantiated in investigating the national language as the reflection of the culture, interrelations with its means in communications, the ways of comprehension the process of interrelations, which is of great social and economic importance.

The psycholinguistic approach to the language in XIX century drew the attention of the researchers. The researches of the speech processes related to the mental activity began to appear in the given period. The study of the language regarding the speaker's outlook, temperament and character is of great importance in the matters of the national mentality and national psychology. The speech action fulfills the task of delivering the information. The verbal and nonverbal means of the language are used harmoniously, complementing each other in delivering the information. The person's features are the main factors in forming the definite piece of information through the speech means.

There is an enormous need for investigating the ways of expressing the types of communications in Uzbek language as our national wealth in revealing the actuality of correlations of the language and culture, the peculiar features of the national culture, national self-awareness and national image.

Defining the person's features of the interlocutors in forming the Uzbek language which has been used for thousand of years and the culture of communication between the speakers of the language, the national awareness, and the Uzbek traditions have taken an important place in the practical use of the language and in establishing the social, economic and political relations. Revealing the psychology, the way of communications and the character of the speakers of the language is the main task in investigation the features of the person in the literary text. The identification of the task «...supporting comprehensively the scientific and creative researches, creating the necessary conditions for them»¹ makes the opportunity to conduct the researches in all the branches, including linguistics. The substantiation of the scientific bases of the Uzbek pragmalinguistics, classification the speech actions and types of it, revealing the person's features in the communication are the important issues.

The given dissertation has been fulfilled according to the requirements of the following laws and regularities as «On the State language», adopted on 21 December, 1995; the law 311 on 10 September, 1996, on some changes on the State Program «On the State language» by the Cabinet of Ministry; the decree «On the foundation of Tashkent State University of the Uzbek language and literature

---

¹Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимидаги киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ. – Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2016. – 56 б.

after Alisher Navoi» on 13 May, 2016 by the President of the republic of Uzbekistan; PD-4958 «On the development of the postgraduate education» on 16 February, 2017; PD-2909 «On measures of the development of the Higher Education system» on 20 April, 2017; the law-304 of the Cabinet of Ministry «On further development of the postgraduate education» and other standards.

The appropriateness of the research to the prior directions of the development of science and technologies.

The dissertation work has been fulfilled according to the main leading branch of the development of Science and Technology of the republic «The cultural, spiritual and educational development of the democratic and lawful society and forming of the innovational economics».

The scope of study of the problem.

The investigations of this branch began in XX century in the world linguistics, while the great interest to the researches in the given sphere in Uzbek linguistics appeared in XXI century. The theoretical grounds of investigations of the speech through the person's factor appeared in the works by V.von Humboldt, A.A.Leontyev, L.V.Sherba, A.R.Luria, N.I.Jinkin, Y.S.Kubryakova, N.I.Karaulov, Van Deik T.A., V.Z.Demyankov, F.K.Sedov². The views concerning these matters in Uzbek linguistics can be observed in the works and researches of A.Nurmonov, N.Makhmudov, Sh.Safarov, M.Khakimov, D.Khudoyberganova, I.Azimova, S.Boymirzaeva, S.Usmonova³.

The problems of the features of the person and the peculiarities related to the temperament are studied by the psychologists⁴. The range of the works concerning the person's temperament have been fulfilled in the speech actions⁵.

Under the influence of the domains of linguistics the new branches have been developing in Uzbek linguistics. Mainly, cognitive linguistics, psycholinguistics,

---

² Humboldt W. *Uber Kawi-Sprache auf der Insel Jawa*, Bd. I. Berlin, 1936; Леонтьев А.А. *Психолингвистика*. – Ленинград: Наука, 1967; Щерба Л.В. *Языковая система и речевая деятельность*. – Ленинград: Наука, 1974. – С. 428; Лурия А.Р. *Язык и сознание*. – М.: Наука, 1979; Жинкин Н.И. *Речь как проводник информации*. – М.: Наука, 1982; Кубрякова Е.С. *Номинативный аспект речевой деятельности*. – М.: Наука, 1986; Караулов Ю.Н. *Русский язык и языковая личность*. – М.: Наука, 1987; *Язык и личность*. М., 1989; Ван Дейк Т.А. *Язык. Познание. Коммуникация*. – Москва, 1989; Демьянков В.З. *Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания, 1994. - №4. -С.17-33; Седов К.Ф. Дискурс и личность*. – М., 2004.

³ Нурмонов А. *Тилшуносликнинг психология билан муносабати // Танланган асарлар. 3 жилдлик*. – Тошкент: Академнашр, 2012. 2-жилд. – Б. 164-169; Махмудов Н. *Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти*. – Тошкент, 2012. – № 5. – Б. 3-16; Сафаров Ш. *Когнитив тилшунослик*. – Жиззах, 2006; *Прагматингвистика*. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008; Ҳақимов М. *Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол.фанлари доктори ... дисс.* – Тошкент, 2001; Худойберганова Д. *Матннинг антропоцентриқ тадқиқи* – Тошкент: Фан, 2013; Азимова И.А. *Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи. Филол.фанлари нозоди ... дисс. автореф.* – Тошкент, 2008; Боймирзаева С. *Матн модаллиги*. – Тошкент: Фан, 2010; *Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар. Филол. фанлари доктори ... дисс. автореф.* – Тошкент, 2010; Усмонова Ш. *Социолингвистикада психолингвистик ва социологик тушунчаларнинг талқини // Лингвист, № 5. Илмий мақолалар тўплами. Тошкент: Академнашр, 2014. Б – 106-108.*

⁴ Королева И.В., Нушикян Э.А., Ягунова Н.Н. *Эмоции и автоматическое распознавание и синтез речи: проблемы и перспективы.// Автоматическое распознавание слуховых образов. Таллин, 1989, стр. 62-65.*

⁵ Беловол Е.В. *Проявление свойств темперамента в акустических характеристиках речи.: Автореф. Дисс...* канд. Психол. наук. – Москва, 1999, -С. 24; Чивилева И.В. *Личностные характеристики активности и их проявления в речи.: Автореф. Дисс. .канд. Психол. наук. – М.,2005.- 19с.*

the theory of anthropocentrism, linguopragmatics have emerged, where the matters of linguistics have a practical significance.

Though some researches have been conducted in the given branches, they cannot be considered sufficiently theoretically grounded and therefore, there is no scientific paradigm in these branches. Some of the branches were not clearly identified, in some other cases due to several approaches to a definite matter there were some misunderstandings.

It can be explained that these branches were in the early stage of its development and were not completely formed. Mainly, in the Uzbek linguistics the psycholinguistic features of the text, the matters related to the factor of the person were not investigated in the monographic respects. Though a range of the researches related to the language features of the text have been conducted, there are no fundamental researches, which can reveal the sociolinguistic and linguoculturological features of the text.

In the result of the investigations in the given branch it was identified that the following issues as the social, psychological and pragmatic aspects, the features of the person as the world outlook and character were not thoroughly investigated and there is a need to elaborate researches in the given matters.

The link of the topic of the dissertation work with the researches of the higher educational establishments.

The research work has been fulfilled according to the scientific research plan of the project «The psycholinguistic study of the Uzbek language».

The aim of the research is defining the peculiarities of the ways of denoting the person's features and their identification in the speech process in the literary texts in Uzbek language on the bases of psycholinguistic analyses.

The tasks of the research:

to explain the emerging of the theories related to the matters of the factor of the person;

to show the importance of the linguistic and psycholinguistic units in text creating;

to reveal the features of the person according to the usage of the linguistic and extralinguistic means in the different processes in the speech process;

to elucidate revealing the features of the person through the speech acts;

to elucidate the occurrence of the processes of reception, realizing and addressing through the text and the influence of the person's features (temperament, character, social and psychological features).

The object of the research:

The materials of the literary texts of the Uzbek language, press issues and spoken language are used.

The subject of the research:

The linguistic means denoting the person's features in the literary texts of the Uzbek language and their psycholinguistic analyses.

The methods used in the research.

The methodological bases of the dissertation comprise the philosophical views and the theory of knowledge. The methods of description, comparison and

differentiation, the psychological, substantial and germenevtic methods are used in the research.

The scientific novelty of the research includes the following:

Revealing the person's features in the speech in Uzbek linguistics is analyzed for the first time;

The means denoting the person's features in the text are distinguished;

Comprehension of the features of the person through the speech acts is substantiated;

The influence of the character, temperament, age, gender, spiritual state and mood of the person on the speech process is elucidated through the literary texts of the Uzbek language;

According to the use in speech the followings types of the temperament are distinguished: choleric, phlegmatic, sanguinnic and melancholic.

The practical results of the research:

The materials of the dissertation can be used in conducting the lectures on psycholinguistics and practical activities for the direction of MA; in creating the manuals and practical recommendations;

The text is not the complex of the language units, but the complicated process in revealing the definite social situation;

The person's features are the main factors in the language competence, which is an actual issue nowadays;

The states of revealing the person's features through the speech acts have been analyzed;

The study of the matters related to revealing the person's features helps in all the social-political spheres, in family relationships, in realizing the psycholinguistic managemen between the employer and employee;

The place and significance of the person's features in receiving the information, processing it and delivering it in the speech have been analyzed.

Validity of the research results have been justified by raising the adjacent problems using the methods and theoretical bases which were used in defining the scientific paradigm of the analyzed mareials in linguistics and conclusions have been made considering the nature of the Uzbek language and its speakers.

The scientific and practical value of the research.

The materials of the dissertation are the sources in enriching the information on the features of the national mentality in the speech process in Uzbek psycholinguistics, ethnolinguistics and sociolinguistics and in conducting the researches in the given spheres. Moreover, it can be used in the speciality of linguistics for MA course «Psycholinguistics», where 80 hours are allotted in the syllabus, along with it it is a supplematary material in conducting the lectures and practical classes in the following disciplines as «Pragmalinguistics», «The culture of speech of the teacher», «The bases of literacy», and in Russian groups «The Uzbek language».

The practical recommendations of the results of the research can be helpful in political, social and economical treaties and agreements, in positive solutions of the negotiations. Furthermore, it can be helpful for communicating between the

people of the different ages and social background considering the person's age, gender, national mentality and some others in the social relationships.

Implementation of the research results.

On the bases of the study of revealing the features of the person in the literary texts of the Uzbek language:

On the bases of the revealing the features of the person in the speech process the materials related to psycholinguistics and the psycholinguistic investigations of the literary texts in the Uzbek language have been used in preparing the manuals, textbooks and the audiobooks within the scope of the State practical grant A-1-61 «Creating the audiobooks in linguistics for the students with sight impairment» (data 89-03-3275 of the ministry of the higher and special secondary education from 2017, 13 December)

In the result of it the accuracy in the study of the features of the person within the domain of pragmatics and evaluating the place of the person's features and psycholinguistic units in the speech process was obtained;

The results of the research were used in the scientific technical research grant A-1-39 «Designing the program of creating the Uzbek psycholinguistics» (data 89-03-1094 of the ministry of the higher and special secondary education from 2018, 23 March). In the result of it, the problems of the spiritual state of the speaker and listener, the role of the person's features in communication were clearly identified and substantiated;

The results of the research on the bases of pragmalinguistics and psycholinguistics were used in the program «Ассалом, Фарҳонам!» on the 26 of November, 2017 in Ferghana regional television and radio company, and in the scenarios of the radio programs on 30 november. (data 22 of the Ferghana regional television and radio company). In the result of it, the materials prepared for the programs helped to increase the spiritual, ethical state and enlarge the world outlook of the television audience.

The embedment of the research results.

The results of the research have been published in 19 scientific-practical conferences, mainly 4 international and 15 republican.

The publication of the research results.

On the dissertational theme 28 scientific works, 8 articles in the journals, recommended by HAC of the republic of Uzbekistan, among them 6 were published in the republic, 2 articles were issued abroad.

The structure and volume of the dissertation work.

The dissertation work includes the introduction, three main chapters, general conclusions and the list of used literature. The total amount of pages is 127.

THE MAIN CONTENTS OF THE DISSERTATION

In the introductory part of the dissertation work the topicality and actuality, the aim and tasks, the object and the subject of it, its appropriateness to the basic directions of the development of the science and technologies, the scientific novelty of the research and the practical results, the practical and theoretical value

of the obtained results are revealed; the data of implementing the results of the research into the practice, the structure of the dissertation and the list of published works are given.

The first chapter of the dissertation work under the title «**From the history of the development of the new branches in linguistics**» reveals the different approaches and theories and the branches of the sciences appeared due to these theories and the schools investigating the thoughts and views of them. One can observe that the language is a social, natural and even a spiritual event according to the different approaches. However, some linguists consider it as a natural event⁶. The person and his way of thinking with its influence in the emergence and the development of the languages is the main topic of the investigations in the matters of the language. In the result of the approach to the factor of the person through the investigations of the language events psycholinguistics appeared in linguistics.

The term psycholinguistics was firstly used in the article in 1946 by the American scientist Pronko, which was devoted to the matters of linguistics and psychology⁷. However, the appearance of the new branch, which was developed at the intersection of the two disciplines and forming it as a term and notion was due to the heating discussions. The summer scientific seminar in 1953 at the University of Indiana, USA, enlightens the matters of the new branch in linguistics. Later the representatives of the two directions collected and issued the materials of this seminar. The collection of the articles was published under the supervision of the psychologist C.Osgood and linguist T.A.Sebeok. The collection was named as «Psycholinguistics: a survey of theory and research problems»⁸. In 1954 it is considered as the first main literature in the history of psycholinguistics. A majority of the works had been dedicated to this problem even before the collection was published. The first English and German scientists in this direction were E.K.Tolmen, V.M.Kellog, L.A.Kellog, G.A.Miller and K.S.Leshli⁹, Russian scientists A.A.Leontev, L.S.Vigotskiy and L.V.Sherba¹⁰. The problems discussed in that conference were an impetus to the development of the views in the branch. The value of the researches in the given direction significantly increased in XX

---

⁶ Усмонов С. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1972. 107 бет. –Б. 68.

⁷ Pronko N.H. Language and Psycholinguistics. – In: Psychological Bulletin, 1946, P.189-239.

⁸ Osgood, Sebeok. Psycholinguistics. A survey of theory and research problems. Balt, 1954.

⁹ Tolman E.C. Purposive behavior of animals and men. New York: Century, 1932; Kellogg W.M., Kellogg L.A. The ape and the child: A study of environmental influence upon early behavior. New York: McGraw-Hill, 1933; Miller G.A. Language and Communication. New York, McGraw Hill, 1953; Lashley K.S. The problem of serial order in behavior. – In: Cerebral Mechanisms in Behavior, L.A. Jeffress (ed.). New York, Wiley, 1951, 112-136.

¹⁰ Леонтьев А.Н. Развитие памяти. М., 1931; Выготский Л.С. Мышление и речь. М., 1934; Щерба Л.В. Троякий аспект языковых явлений и методические выводы отсюда // Преподавание иностранных языков в средней школе: общие вопросы методики. М.; 1947.

Чесноков П.В. Основные единицы языка и мышления – Ростов, 1961; Леонтьев А.А. Психолингвистика и проблема функциональных единиц речи. // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике – М.:1963; Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания –М.: Наука, 1969; Osgood Ch. Hierarchies of Psycholinguistic Units // Psycholinguistics. A survey of theory and research problems. [2-nd ed.] Bloomington, 1965. В-71-73; Ervin S., Walker D., Osgood Ch. Psychological Basis of Unit Formation // Psycholinguistics. A survey of theory and research problems. [2-nd ed.] Bloomington, 1965. В-50-60; Плотников Б.А. Соотношение коммуникативного и прагматического аспектов языковых единиц. // Коммуникативные единицы языка. Тезисы докл. всесоюзной науч. конф. – М., 1984; Хомский Н. Язык и мышление. Перевод по английского Б.Ю.Городецкого. – М.: Изд. МГУ, 1972. -123с.Сухих С.А. Структура коммуникантов в общении // Языковые общении: процессы и единицы. – Калинин: Калининский гос. У-т, 1988. – С. 22-29.

century. The contribution of P.V.Chesnokov, A.A.Leontev, C.Osgood, S.Ervin, B.A.Plotnikov, N.Chomskiy and S.A.Suchih¹¹ into the development of the new branch was great.

The language and the features of the person are considered the main problems in psycholinguistics. The enlightenment of the problems in this branch is based on the distinguishing the language and speech. Psycholinguistics studies the features of the person in the speech and speech events. Furthermore, it distinguishes the psycholinguistic and linguistic units, denotes the terms of it.

The philosophical approaches to the language, endorsed by the linguists of the antique period, in the course of time have been developed within the domain of the new branches in linguistics. The great attention was paid to the oratory and esthetics. The German linguist Karl Vilhelm von Humboldt is considered to be the first researcher who scientifically grounded the necessity of approaching to the matters of linguistics from the philosophical point of view. The views on the psychological influence and manage the audience in the field of rhetorics formed in greek and roman linguistics schools have been mentioned. That is why the representatives of oratory schools obeyed to the principles of the spiritual state of the person and influence on it through the speech. It is also seen in the views of P.Grace¹² and D.Frank¹³. branches as rhetorics and oratory had taken place in linguistics under the influence of the Greek linguistic school. The schools of rhetoric and oratory are engaged in the linguistic researches on the personal spirituality and the influence on it through the language. The ranges of works were dedicated to the investigation of the issues of rhetoric, the culture of speech and oratory in the world linguistics¹⁴. Later the features¹⁵ peculiar to the person have taken place in the researches in different branches of linguistics, mainly in mentalinguistics, socialinguistics, stylistics and etnolinguistics. Mainly, the issues of such branches as the culture of speech, oratory, esthetics of speech, rhetoric have been investigated in Uzbek linguistics. The outstanding scientists R.Qungurov, N.Makhmudov, E.Begmatov, Y.Tojiev, S.Karimov, S.Inomkhodjaev, B.Urinboev, Y.Solijonov, S.Muminov have conducted the researches and gained

---

¹¹ Чесноков П.В. Основные единицы языка и мышления – Ростов, 1961; Леонтьев А.А. Психолингвистика и проблема функциональных единиц речи. // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике – М.:1963; Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания –М.: Наука, 1969; Osgood Ch. Hierarchies of Psycholinguistic Units // Psycholinguistics. A survey of theory and research problems. [2-nd ed.] Bloomington, 1965. В-71-73; Ervin S., Walker D., Osgood Ch. Psychological Basis of Unit Formation // Psycholinguistics. A survey of theory and research problems. [2-nd ed.] Bloomington, 1965. В-50-60; Плотников Б.А. Соотношение коммуникативного и прагматического аспектов языковых единиц. // Коммуникативные единицы языка. Тезисы докл.всесоюзной науч.конф. – М., 1984; Хомский Н. Язык и мышление. Перевод по английского Б.Ю.Городецкого. – М.:Изд. МГУ, 1972. -123с.Сухих С.А. Структура коммуникантов в общении // Языковые общение: процессы и единицы. – Калинин: Калининский гос. У-т, 1988. – С. 22-29.

¹² Каранг: Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: 2008. 124-бет.

¹³ Франк Д. Семь грехов прагматики: тезисы о теории речевых актов, анализе речевого общения, лингвистике и риторике // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. 263-374 стр.

¹⁴ Апресян Г.З. Ораторское искусство. – М., 1972; Лотман Ю.М. О двух моделях коммуникации в системе культуры // Semeotike. – Тарту 1971. – № 6. – С. 228; Беседы о русской культуре: Быть и традиции русского дворянства. – СПб., 1994; Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М., 1980.

¹⁵ Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 263 с.

the definite results in this sphere¹⁶. The problems of psycholinguistics had taken place in the works of A.Nurmonov¹⁷. The dissertation devoted to the spiritual state of the person in the language layers was the first work in Uzbek linguistics¹⁸.

The development of rhetoric and oratory branches substantiated the factors of the interrelations of the person and society, the forms of subjective evaluation and forming of speech culture. Being interrelated with each other, the use of the language by the people is spontaneously linked with the features of the person.

The issue of the influence of these features on the speech process makes necessary to define the aspects of psycholinguistics, sociolinguistics and linguoculturology related to the factor of the person in linguistics. The influence of the literary text on the person's spirituality promotes the deeper analyses of it in stylistics.

The intensification of the researches devoted to the analyses of the literary text makes the opportunity to consider the issues at the intersection of linguistics and literary criticism and regard it as an independent branch. The special forms of the poetic expressions have been appeared in the upper degree of stylistics in order to increase the expressiveness of the speech, to show the emotionality and the feeling of people and to influence on the person's spirituality. In their turn, they were an impetus to emerging of the branch of linguopoetics related to the interrelations of the person's spirituality by thoughts and ideas.

The revolutionary changes, adduced by the Prague school «The young grammarians» and the views of the Swiss scientist Ferdinand de Saussure on discerning the differences between the language and speech in «Course of general linguistics» made focus attention on the important contents of semiotics¹⁹.

The appearance of the semiotic approach to the language furthers the issue of the person in text analyses. It became the reason to open a new page in linguistics, to enrich the science with the new ideas. Thus, the linguistics demolished the arguments of «being the science engaged in the structural scheme and avoiding the points of considering the language users»²⁰, in the connection of studying the limited sides of the science through the related events at the intersection of some branches of linguistics as linguopoetics, linguogeography, linguoculturology,

---

¹⁶Кўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикасидан очерклар. – Самарқанд, 1975; Кўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992; Тожиев Ё. ва бошқ. Ўзбек нутқ маданияти ва услубият асослари амалиёти. – Тошкент: Университет, 1994; Махмудов Н. Ўқитувчи нутқ маданияти. – Тошкент: А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009; Солижонов Ё. Нутқ ва услуб. – Тошкент: Чўлпон, 2002; Иномхўжаев С. Нотиклик санъати асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982; Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиклик маҳорати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984; Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари. Филол. фанл. номз... дисс. автореф. – Самарқанд, 1993; Каримов С., Махматмуродов Ш., Каримова О. Нутқ маданияти ва давлат тилида иш юритиш. – Тошкент: Ўқитувчи, 2003; Мўминов С. Мулоқот мезони. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004; Мўминов С. ва бошқ. Нутқ маданияти. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005; Улуков Н, Абдухамидова Л. Нутқ маданияти талқин ва таҳлиллари. – Тошкент: Наврўз, 2017.

¹⁷ Нурмонов А. Тилшуносликнинг психология билан муносабати // Танланган асарлар. 3 жилдлик. – Тошкент: Академнашр, 2012. 2-жилд. Б-164-169.

¹⁸ Алпанова Ш. Нутқий фаолият жараёнидаги рухий ҳолатларнинг ўзбек тилининг турли сатҳ бирликлари воситасида ақс этиши: Филол. фанл. фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Фарғона, 2018. 51 бет.

¹⁹ Соссюр де Ф. Труды по языкознанию // Курс общей лингвистики. Глава IV. – М.: Прогресс, 1977. С-56-59.

²⁰ Нурмонов А., Раҳимов А. Лингвосинергетикага кириш. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б. 5.

linguistics, sociolinguistics, linguocognitology or cognitive linguistics, psycholinguistics, mentalinguistics, neurolinguistics²¹.

The second part of the first chapter is named as «**Denoting the features of the person as the object of the research**». The researches conducted by L.V.Stepanov, A.A.Leontev, N.I.Zinkin, Van Deyk, E.S.Kubryakova, V.Z.Demuankov, V.A.Maslova, N.I.Karaulov, F.K.Sedov, in the branch of psycholinguistics²² in the world linguistics and elucidating of the features of connection with the conscious and spirituality have been analysed. The scientists who firstly accepted these views in the Uzbek linguistics were N.Makhmudov, A.Nurmonov²³, and then the number of the scientists engaged in investigating in this branch has increased²⁴.

As the language is the expression of the person's spirituality, the form of interpreting it, the factor of the person will be the primary in its pragmatics. As the efficient results of M.Khakimov's scientific work the book «The bases of Uzbek pragmalinguistics» contains the matters of the person's inner feelings in the text forming, the interrelations between the speaker and listener, the speech acts and the factors of their emerging. Recently I.Azimova, S.Boymirzaeva and D.Khudoyberganova contributed into this sphere with their investigations.

The second chapter of the dissertation work named as «**The means of denoting the person's features in the speech process**» contains two parts. The chapter is devoted to the events of defining the person's features with the help of the speech means. The first part of the chapter is named «**The linguistic means denoting the person's features**». The linguistic means denoting the person's features have been investigated in the phonetic, morphemic, lexical, phraseological and syntactic layers. The branch, which studies the pragmatic features of the phonetic means, is called phonopragmatics. The issues of phonopragmatics have

---

²¹ Нурмонов А., Раҳимов А. Лингвосинергетикага кириш. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б. 5.

²² Леонтьев А.А. Психолингвистика. – Ленинград: Наука, 1967; Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М.: Наука, 1982; Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987; Язык и личность. – М., 1989; Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – Москва, 1989; Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания, 1994. – №4. – С.17-33; Седов К.Ф. Дискурс и личность. – М., 2004.

²³ Махмудов Н. Тил. – Тошкент: Ёзувчи, 1997. – 40 б.; Ўзимиз ва сўзимиз. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1997; Нуткнинг жўялиги // Ўзбек тили ва адабиёт, 2007. – № 3. – Б. 13-17; Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 5. – Б. 3-16; Зиддият ва маъно тараққиёти // ЎТВА, № 3. 2014. – Б. 16-24; Нурмонов А. Танланган асарлар. III жилдлик. I жилд. Т.:Академнашр, 2012; Нурмонов А., Ҳақимов М. Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001, 4-сон. – Б. 54-58; Нурмонов А. Тилшуносликнинг психология билан муносабати // Танланган асарлар. 3 жилдлик. – Тошкент: Академнашр, 2012. 2-жилд. – Б. 164-169.

²⁴ Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини. ДДА. Тошкент, 2001. – Б. 39; Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик – Жиззах: Санзор, 2006; Прагмалингвистика – Тошкент: 2008; Ҳожалиев И. Коммуникатив имконият структураси // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001, 6-сон. – Б. 32-36; Сафаров Ш. К методологии межъязыкового сопоставления дискурсивных образований // Текст в коммуникации. – М.: И-т языкознания, 1991. – С. 119-178; Сафаров Ш., Шишкина Т.А. Коммуникативно-прагматические функции восклицания в диалоге // Мышление и коммуникация. – М.: И-т языкознания, 1990. – С. 126-132; Сафаров Ш., Тоирова Г. Нуткнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2007. – 39 б.; Худойберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи – Тошкент: Фан, 2013; Азимова И.А. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи. Филол.фанлари нозоди ... дисс. автореф. – Тошкент, 2008; Боймирзаева С. Матн модаллиги – Тошкент: Фан, 2010; Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар. Филол. фанлари доктори ... дисс. автореф. – Тошкент, 2010.

drawn the attention of the range of linguists. The pronunciation potentials of the speaker have taken a significant place in the speech process. The speech process can be characterized by the sounds assimilation, emission, substitution and redoubling in the written form, whilst the prosody, intonation, stress and some others are significant in the spoken form. Especially, the tone can show the additional information.

– (Асадбек):... Тузукроқ қориларни айттир.

– (Кесакполвон):Қориларнинг хўррозини топтираман. Ё Собитхонингни Қўқондан олдириб келайми? (Shaytanat, 4-book,p.77)

In the given speech event the use of the word «хўрроз» has its own lexical and phonetic peculiarities, which help to comprehend the psychological features related to the speaker. The very usage of this wordform in the speech act is the reason of defining some important features and registering with information.

The defining of the person's features through the morphemic units is studied in Uzbek language by the forms of addressing to the person «сен» and «сиз» and the pragmatic features of these forms have been analyzed. The linguistic form and the events of spiritual influence on the interlocutors have been investigated. The use of «сен» can denote an agreement and friendly warm relations in one speech act and disrespect, ignoring and humiliation in another speech act. Thus, the linguistic forms are considered to be the forms of sense and meaning of the existing events and things in the objective world, while their essence is formed in the mind.

The morphemic units serve for copulation in the texts; their main tasks include the grammar modeling of the adequate forms constituting the syntactic relationships. In some cases the use of morphemes in this or that form can create the definite piece of information. For example, in Russian language using the «сен» form shows that the speakers are close to each other, they are not strangers.

– Менга эрга тегасанми? – Комиссар бу гап оғзидан қандай чиқиб кетганини ўзи билмай қолди. Юмдалаб ташласа, нима қиламан, деб юраги пўкиллаб турган эди, Наташа ундай қилмади.

Отаси (эхтимол бобоси) тенги бу одам нима дейтганини дафъатан тушунолмагандек, бир зум киприкларини пирпиратиб турди-да, мовий кўзларида табассум пайдо бўлди.

– Пропускадан ўтказсанг, тегаман!

Сенсирадими, демак яқин олгани шу! Мана буни очиқча савдо деса бўлади! («Тушда кечган умрлар», 146-бет)

The use of «сен» form shows that the person accepts another one close to her heart and agrees to the proposal. The Uzbeks do not have a tradition to address to elder people and strangers in a familiar way, using «сен», which is regarded as impoliteness and disrespect attitude. The language cultures are different and so conversational behaviour of people.

...Қаландаров ўрнидан турди ва ич-ичидан ҳуруж қилиб келаятган титроқни босишига, бақриб юбормасликка ва илжайишига ҳаракат қилиб:

– Қани, гапир бўлмаса! Нега ўтирдинг? Маслаҳатингни эшитайлик! Бугун кесакдан ўт чиқиб қолди... – деди.

У одам секин ўрнидан турди, кулимсираб одамларга, кейин Қаландаровга қаради.

– Кесак десангиз ҳам майлига, – деди, – лекин сенсираманг, Арслонбек. Мен сиздан икки ёш каттаман. Шу ерда бўйи етган қизим, бола-чақалик ўғлим ўтирибди... Козимбекнинг орзусини кўринг, сенсираманг...

Бу гап Қаландаровни ўзига келтирди, залнинг жим қолгани, бу жимликда кимнингдир чуқур хўрсингани уни эзиб, пачақлаб ташлади. ...ўйлаб қолди:»Бу фалокатдан бунақа гаплар чиқмас эди-ку. Сенсираманг! Шу вақтгача индамай келган одам энди нега оғринадиган бўлиб қоли? Юзимга қараб туриб сенсираманг деди-я! Бир гап бор...»

(«Синчалак», 125-бет)

This passage shows that the listener was always addressed in a familiar way, using ‘сен’ and there was no objection. But using ‘сен’ this very moment in the speech is accepted by the listener as disrespect, humiliation and even insult.

However, the use of ‘сен’ towards the listener does not always denote the same thing. In some cases the use of ‘сен’ to the elderly people shows sincerity.

The character of the person through the lexical units is studied in lexopragmatics. There were some analyses on defining the features of the person through the lexical units using the borrowed elements.

The importance of the phrases and the folk proverbs in defining the features of the person in the text is worth considering. The use of phraseological units in the text helps to define the views closest to the people’s spirituality and absorbing them.

The units of the syntactic layer should be a factor to have an imagination on the spiritual state and moral credos of the person.

The extralinguistic means of the language as well as the linguistic means have a significant place in defining the person’s features. The extralinguistic means provide the interlocutors with the primary information. The extralinguistic means including the clothes, accessoires, the colours and the quality of the clothes, identify the place and the position of the person in the society. Though the extralinguistic means are not included into the language materials they considered to be one of the important conditions of the conversation. Especially, these means are of great importance for the people during their first meeting to have the first impression about the people.

Асадбек хотинига мақсадини аён қилмаган эди. Шу сабабли совчиларнинг кириб келиши Манзурани шошириб қўйди. Ҳовлида икки нотаниши жувоннинг пайдо бўлишидан аввалига кўнгли равшанлашди. Она кўнгли сезгир бўлади. Қизининг бўйи етгач, дарвозадан мўраловчи бегона аёл мақсадини дарров фаҳмлайди. Бу таириф оқибати нима тугашини билса-да, барибир кўнгли равшанлашди.

Жувонлар «сендан қолсам қулогимни кесаман», деб бас бойлагандай, бири-биридан бўлиқроқ эди. Улар шаҳарга донги кетган одамнинг хотини дуру гавҳарларга кўмилиб яшайдиган малика деб ўйлашганми, устида одмигина қора духоба нимча, оёғида маҳси-калиши бўлган Манзурани чўри гумон қилиб, ҳовлида туриб қолишиди.

– *Кираверинглар, тортинманглар, овсин, – деди Манзура.*
– *Эгачим йўқмидилар, – деб сўради жувонлардан бири.*
– *Кимни айтяпсиз, – деди Манзура, «булар адашиб кириб қолишмадим», деган хайлда.*

– *Асадбек акамнинг хотинлари, – деди жувон унга ўзринча тикилиб.*
– *Менман, овсин, – деди Манзура.*
– *Вой, айланай сиздан, эгачи, танимабмиза. Келинг, бошқатдан кўришайлик. Эсонмисиз, омонмисиз... Биз ўзирликка келувдиг-а...*
(«Шайтанат», 1-китоб, 211-бет)

The author describes the ways of receiving the strange women in the house of Manzura, the way of addressing to them as ‘овсин’, the clothes and appearance in the given extract. Reading the extract the recipient can understand the character of Manzura, what kind of person she was. The simple velour jacket and ichigis with galoshes show her as a simple and naïve woman; the guests seeing her for the first time thought that she was Asadbek’s housemade. The clothes, their quality and state show the person’s self-appraisal and according to it her place and position in the society. The appearance, the constitution and physical features reveal the person’s character.

The third chapter of the work is named as «**Social relations and their influence on the speech process**» and consists of two parts. The first part of the third chapter «**Revealing the person’s features through the speech acts**» includes the states of the person’s features in people thoughts through the speech acts in the world linguistics. The locutive, illocutive and perlocutive acts reflect the wishes and delivering the information in the definite form. The use of the definite types of the speech act in presenting the information is formed on the bases of the person’s features of the interlocutors.

The psychological state of the speaker is not overtly described in the verbal context. The psychological relations as «I shall intimidate you», «I shall boast», «I am ignoring you» or «I am mocking you» cannot be revealed in the text, they are expressed in the text by the speech acts. The interlocutors can communicate and receive information through the speech acts²⁵ «.

Thus, the speech act is a collection of speaking possibility and revealing it or delivering the thoughts, relations and wishes into somebody’s mind.

The second part of the third chapter is named as «**The importance of the person’s features in the speech event**». The problems of the age, gender and ethnic features of the speaker and listener and their influence on the speech process are analyzed in the given part.

Being linked with the thought and notion, the matters of the language are also related to the mind. One more important feature of the language is that it has a social character. This feature reveals the social mind, social culture, and social language or, generally speaking, all the social features. The study of the social task of the language, the influence of the social factors on the development of the language, the importance of these peculiarities relating to the age and gender as

---

²⁵ Ҳақимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Академнашр, 2013. 81-бет.

well as the linguistic units used in the interlocutors' speech are defined by their actions.

The part named as «**The place of the notion of temperament and character in the text analyses**» reveals the issues of the notion of temperament and character in the speech events. Factors in the language progress are formed on the bases of the needs in linguistics.

The temperament and character are the individual features in the person's individual relations. The temperament and the character are closely related to each other in a person, so that it is difficult to distinguish in the living conditions which are the peculiarities of the character.

The temperament came from the Latin language and denotes «mixture». The temperaments are divided into 4 types as choleric, sanguinnic, melancholic and phlegmatic.

The features peculiar to the person are reflected in his speech. It was stated in a range of researches that the temperament of the person is revealed through his speech. «The speech is an optimal object in investigation as it contains temperament components. This informativeness of the speech can be explained by reflexion of psychic state of the person in the physical state»²⁶.

Therefore, the author approaches to the speech actions in creating the image of the definite person in his heroes in the literary texts.

The heroes' speech can be formed according to the situations in different ways (for example, according to the relations of addresser and addressee), while their mood, temperament and character can be reflected appropriately.

The feelings of nervousness and anger can accompany the speech of choleric. The perjorative forms and words showing the fault of people are frequently used. The example to it is the image of Kalandarov in the novel «The little bird».

Қаландаров, жаҳл оти суриб келганда тизгинлаб ололмаса керак, бошқа ҳеч гапга ўрин қолмаган бўлса ҳам яна узиб-узиб олди:

–Тиши чиққан болага чайнаб берган ош бўлмас деганлар! Ҳар нима қилсангиз қилинг, мени итингизни ёнига боғланг, лекин раҳбарлик қилманг! Тоқатим йўқ! Хотин киши раҳбарлик қилса калавамни учини йўқотиб қўяман! – деди. («Синчалак», 30-бет)

In the given extract the phrases as»тоқатим йўқ», «итингизни ёнига боғланг», «хотин киши» used in the Kalandarov's speech show the irritation, nervousness and impatience.

The melancholics are weak-willed, flabby be their nature, which can be shown by their state and speech in the text. The example to it is Qobil bobo in the novel «Thief».

Қобил бобо ялангбош, ялангоёқ, ятакчан оғил эшиги ёнида туриб дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади, кўзлари жавдирайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди. Хотинлар

---

²⁶ Королева И.В., Нушикян Э.А., Ягунова Н.Н. Эмоции и автоматическое распознавание и синтез речи: проблемы и перспективы.// Автоматическое распознавание слуховых образов. Таллин, 1989, стр. 62-65.

ўзрини қарғайди, ит ҳуради, товуқлар қақағлайди. Кимдир шундай кичкина тешикдан ҳўкиз сизгишига ақл ишонмаслиги тўғрисида кишиларга гап маъқуллайди.

The state of the hero is given by extralinguistic means in the text. The expressions used to denote the person's feeling as *даг-даг титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади, кўзлари жавдирайди* show his condition, the means *хотинлар ўзрини қарғайди, ит ҳуради, товуқлар қақағлайди* help to understand better the features peculiar to the character of Qobil bobo. (Qobil bobo could not do even this, he is in some kind of stupor).

Амин чинчалоғини иккинчи бўғинигача бурнига тиқиб кулди.

– *Йўқолмасдан илгари бормиди? Қанақа ҳўкиз эди?*

– *Ола ҳўкиз...*

– *Яхши ҳўкизмиди ё ёмон ҳўкизмиди?*

– *Кўш маҳали...*

– *Яхши ҳўкиз биров етакласа кета берадимми?*

– *Бисотимда ҳеч нарса йўқ...*

The features of the temperament are described through the speech of the hero in the extract. The melancholics can answer the question, but in a weak tone and the sentences are unfinished as they do not have the strength and power for it.

The sanguinics do something sensibly; they control their speech and the situation of their own will and choices. They realize the speech situations and the psychology of the listener. For example,

Бир куни Зелихон машинасини кириши мумкин бўлмаган кўчага бурди. Милиса таёгини кўтаргач, тўхтади-ю, тушмади. Милиса лапанглаб келиб, энгашиши билан ойнани тушириб:

– *Ҳа, турибсанми, – деди. Милиса жавоб қайтаришига улгурмай яна савол берди: – Лейтенант қани?*

– *Собировми? – деди милиса йигит талмовсираб.*

– *Ҳа, ўша, нимага лаллаясан, қаёққа кетди?*

– *Ҳозир келади.*

– *Менга учрашсин.*

Зелихон шундай деб машинани юргизди. Милиса эса гарданини қашиб қолаверди. (Т.Малик, «Шайтанат»)

The author of the speech (Zelikhon) influenced on the policeman considering his character and used meaningful phrases as *ҳа, турибсанми, нимага лаллаясан*. During the conversation the policeman barely answered the question, another one followed. By this action Zelikhon controlled the situation.

The phlegmatics are taciturn, not talkative, but they can brusquely express their thoughts, strongly objecting to the disputes. Their sight is sharp and they can influence on people by the determined speech.

Ҳайбат кириб келганида навбатчи доктор саросимага тушиб қолган эди, ҳатто у «Қанақа эритма беряпсиз?» деб ҳам сўролмади, ҳамшира ҳам етиб келиб нима қилишини билмай қўл қовуштириб турди; деярли гапирмайдиган бу профессордан ҳамма қўрқади, касалхонада у шахсан текиширувдан

ўтказмагунча ҳеч ким ўлим актини туза олмайди, у бу хусусидаги заррача лоқайдлик, хатоликни ҳам кечирмайди, унинг ярим оғиз хулосаси билан ҳар қандай доктор, ҳамширанинг ковушини бир зумда тўғрилаб қўйилади: алҳол палатадан ёқимсиз бир ҳид келаётган эди, Ҳайбат доктор билан ҳамширага еб қўйгудек бўлиб тикилди, ҳар иккисининг ранги оқариб кетди.

– Беморнинг балғамини ким тозалайди?

Ҳайбатнинг бу гапи иккисини ҳам дарҳол ўзига келтирди.

– Ҳозир, – деди доктор. Ҳамшира югуриб бориб керакли нарсаларни олиб келдию беморнинг оғзини очиб ишга киришди. Ҳайбат ташиқарига чиқиб кетди...

(Туроб Мақсуд, «Илинж»)

In defining the person's features the speech plays a significant role. The forms of expressions used in the speech of people help to have an idea about their characters and temperaments.

The temperament of the person can not appear in some cases, it belongs to the person's character. The word 'character' was adopted from the Greek and denotes 'the line'; the root of the word has a meaning of the token on the head of the coin.

The character can be shaped due to the surrounding atmosphere, the different attitudes to the different actions, and the relationships in the society. The person's character is the collection of due features. The features characterizing the person as the member of the society are important.

The person and his type of speech can not be included to the definite type of the temperament. The notion of the type denotes the similar group of people. Each person has individual features in his temperament, character and speech. These features can not be included into a definite temperament as well as the types of speeches cannot be related to one definite type of speech. These features are individual, and peculiar to the person.

CONCLUSION

1. The language is a complicated event, the person and his ideation have a significant place in its emerging and development. The different trends and doctrines have been appeared in the science since the ancient times. The matters of considering the language with the spirituality and the person's features have come to existence with the increase of the attention to the person's factor.

2. The correlations of the language and the person have been emphasized in the different periods of linguistics. The matters have been studied in some degree in the various branches of the science for a long time. The influence on the person's spirituality through the text, the participation of the person in creating the text are partially elucidated in the following branches of the science as the text linguistics, stylistics, oratory, rhetoric and linguopoetics.

3. The increase of attention to the person's factor in the contemporary linguistics makes a contribution to the development of the new branches as psycholinguistics, sociolinguistics, neurolinguistics, ethnolinguistics, linguoculturology, and linguodidactics.

4. Revealing the person's features in the linguistic units are the bases of the variability. The person's features of the interlocutors are revealed in the selection of the language means in order to express the definite thought.

5. It is important to define the classification of the linguistic means denoting the person's features according to the language layers. The pragmatic features of the language are considered in phonopragmatics, morphopragmatics, lexopragmatics and pragmagrammar. The linguistic means of the language in defining the meaning are the main units. The forms of «сиз» or «сён» in Uzbek language serve to emerging the different mood and attitude.

6. The movements, miming, the tone of the voice and some others are considered the means denoting the person's features; the features of the character in the speech relations are defined through them. These features serve to the author to evoke the peculiarities of the spirituality and world outlook of the interlocutors in recipients. Besides that, the extralinguistic means as the clothes, the colour of the clothes, its quality, type, condition, the different accessories, and some others aim to inform the recipient about the person. By means of these features one can conclude about the person's features based on the social views.

7. The relations between the interlocutors can be shown through the speech acts. The speech acts are formed on the bases of the personal features of the interlocutors. The linguistic means in this process on the bases of the psychic and social features turn into the means of expressing the attitude rather than naming.

8. The features of the age and gender are considered important in the text construction and realization of the speech acts. Usually, the text is formed according to the speakers' age and gender. These features formed in the situations in improper way to the person's features of the speaker are considered with other features denoting resentment, gratitude, debts, respect, fear and fright.

9. In the speech process the properties peculiar to the character and temperament of the person are defined through linguocharacter and linguotemperament. There are four types of temperament as choleric, sanguinnic, melancholic and phlegmatic.

10. Being inseparable feature of the nature of the person the temperament is not invariable. The temperament is formed according to the person's place in the society, upbringing and situations. The temperament depends on the prevalence of one element over the others, furthering the person's speech to vary according to each of the temperaments.

11. The theory of antropocentism is a central point in the text analyses based on the person's world outlook and the culture of speech. Hereupon, the psycholinguistic and socilinguistic means are the main factors. Being related to the person, the speech has its own individual peculiarities characterizing the person. The general features typical of the definite representatives of the nation are formed in the individual properties of the speech.

**МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН НАУЧНЫЙ СОВЕТ
PhD.27.06.2017.Fil.05.02 ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЁНЫХ СТЕПЕНЕЙ
ПРИ ФЕРГАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ**

ФЕРГАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

КУРБОНОВА САЙЁРАХОН МАХАМАДАЛИЕВНА

**ВЫРАЖЕНИЕ СВОЙСТВ ЛИЧНОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ
ТЕКСТЕ**

10.00.01 – Узбекский язык

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО
ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Фергана – 2018

Тема диссертации доктора философии (PhD) зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за № В2017.3.PhD/Fil292.

Диссертация выполнена на кафедре узбекского языкознания Ферганского государственного университета.

Автореферат диссертации на трёх языках (узбекский, английский, русский (резюме)) размещен на веб-странице Ферганского государственного университета по адресу: www.fdu.uz и в Информационно-образовательном портале «Ziyonet» www.ziyonet.uz.

Научный руководитель: **Хакимов Мухаммад Хужахонович**
доктор филологических наук

Официальные оппоненты: **Махмудов Низомиддин Мамадалиевич**
доктор филологических наук, профессор

Рахимов Усмонжон Эргашевич
кандидат филологических наук, доцент

Ведущая организация: **Самаркандский государственный университет**

Защита диссертации состоится «___» _____ 2018 года в ___ часов на заседании Научного совета PhD.27.06.2017.Fil.05.02 при Ферганском государственном университете по адресу: 100151, г. Фергана, улица Мураббийлар, 19. Тел.: (99873) 244-66-02; факс: 99873) 244-44-01; e-mail: info@fdu.uz

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Ферганского государственного университета (зарегистрирована под №___) Адрес: 100151, г. Фергана, улица Мураббийлар, 19. Тел.: (99873) 244-71-28

Автореферат диссертации разослан «___» _____ 2018 года.
(протокол рассылки №___ от «___» _____ 2018 года)

М.Хакимов

Председатель научного совета по присуждению ученых степеней, доктор филол.наук, профессор

М.Т.Зокиров

Ученый секретарь научного совета по присуждению ученых степеней, кандидат филол.наук, доцент

А.Мамажонов

Председатель научного семинара при ученом совете по присуждению ученых степеней, доктор филол.наук, профессор.

ВВЕДЕНИЕ (Аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования состоит из определения своеобразия выражения в процессе речи свойств личности в узбекских художественных текстах на основании психолингвистического анализа языковых материалов.

В качестве объекта исследования использовались материалы художественных текстов, периодических изданий и устной речи узбекского языка.

Научная новизна работы заключается в следующем:

отражение в процессе речи свойств личности признано проблемой психолингвистики;

различены лингвистические и экстралингвистические средства, выражающие свойства личности;

теоретически обосновано выражение свойств личности в речевых актах;

посредством речи героев научно обосновано выражение свойств личности в художественном тексте, основываясь на явлении лингвотемпераментизации;

различены выражение в речи таких типов темперамента личности как речь холерика, флегматика, сангвиника и меланхолика.

Научное и практическое значение результатов исследования.

Материалы диссертации служат для прагматического исследования узбекского языка, обогащения сведений, выражающих своеобразные стороны узбекского языка в областях психолингвистики, этнолингвистики, социолингвистики, признаки узбекского менталитета, а также послужат источником для будущих исследований в этом направлении. Материалы работы можно использовать при организации лекций и практических занятий по предмету «Психолингвистика» в объеме 80 часов на специальности лингвистика магистратуры, а также по предметам «Прагматическая лингвистика», «Культура речи учителя», «Основы грамотности», «Узбекский язык» бакалавриата.

Практические рекомендации результатов исследования могут оказать положительную роль в достижении политических, общественных и экономических соглашений, в положительном разрешении конфликтных ситуаций. Также, учет таких качеств личности как возраст, пол, национальный менталитет позволяет правильному осуществлению обмена мнений между лицами различного возраста и представителей различных слоёв общества.

Структура диссертации и его объём. Диссертация состоит из введения, трёх основных глав, заключения, списка использованной литературы. Общий объём диссертации составляет 127 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; I part)

1. Курбонова С. Использование устных форм в художественной речи // *Filologiya masalalari*. – Baki: Elm va tahsil, 2012. №5. Б-251-257. (1.07.2011. №7. МДХ)

2. Курбонова С. Нутқий фаолиятда шахс хусусиятларининг ифодаланиши ва унда нутқий стимулларнинг ўрни // *ЎзМУ Хабарлар*. 2014. №3. Б-262-264. (10.00.00 №15)

3. Курбонова С. Матн таҳлили ва прагматика // *Ўзбек тили ва адабиёти*. 2015. №6. Б-73-78. (10.00.00 № 14)

4. Курбонова С. Лингвистик воситилар орқали шахс хусусиятларининг намоён бўлишига доир // *ФарДУ. Илмий хабарлар – Научный вестник. ФерГУ – Фарғона*, 2017. №4. Б-66-69. (10.00.00 № 20)

5. Курбонова С. Замонавий тилшуносликнинг баъзи масалаларига доир // *ФарДУ. Илмий хабарлар – Научный вестник. ФерГУ – Фарғона*, 2018. №1. – Б. 102-104. (10.00.00 № 20)

6. Курбонова С. On defining the person's features in literary text // *The Way of Science. International scientific journal*. – Volgograd, № 11 (45), 2017. P-66-69. (Global Impact Factor, Австралия – 0,543)

7. Курбонова С. Нутқда тил воситалари орқали шахс хусусиятларининг намоён бўлиши // «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации» Материалы II Международной научно-практической интернет-конференции. Переяслав-Хмельницкий. – 2015. С-470-473.

8. Курбонова С. Матнда шахс хусусиятларининг ифодаланишида темпераментнинг ўрни ва аҳамияти // *Хорижий тилларни ўқитишда замонавий ёндашувлар. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари – Фарғона*, 2018. – Б. 220-223.

9. Курбонова С. Тилда шахс хусусиятларининг акс этиши // *Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. VIII Республика илмий-назарий анжумани*. Тошкент, 2015. –Б. 150-152.

10. Курбонова С. Матн ва унинг таҳлили масалаларига психолингвистик ёндашув хусусида // *Замонавий илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш ва унинг истиқболи. Фарғона давлат университетининг 85 йиллигига бағишланган республика илмий-амалий анжумани материаллари. Фарғона*, 2015. Б-210-214.

II бўлим (II часть; II part)

11. Курбонова С. К вопросу выражения личностной характеристики в тексте // *European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches*. Stuttgart, Germany, 2014. P-128-129.

12. Ҳақимов М., Қурбонова С. Психоллингвистиканинг ўрганиш муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2014. №5. Б-72-74. (10.00.00 № 14)

13. Қурбонова С. Психоллингвистика – нутқий фаолиятда шахс хусусиятларининг намоён бўлиши // Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. Проф. А.Матғозиев таваллудининг 80 йиллигига бағишланган илмий –амалий анжуман материаллари. 1-қисм. – Фарғона, 2014. Б-110-112.

14. Қурбонова С. Муҳаммад Юсуф шеърларида инсон руҳий ҳолатини ифодаловчи воситалар // Филологиянинг долзарб масалалари. Илмий-назарий анжуман материаллари. – Фарғона, 2014. Б- 125-127.

15. Қурбонова С. Социоллингвистика тилшуносликнинг янги тадқиқ йўналишларидан бири сифатида // Мазлума Асқарова ва ўзбек тилшунослиги масалалари. Проф. М.Асқарова таваллудининг 90 йиллигига бағишланган илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2014. Б-154-156.

16. Ҳақимов М., Қурбонова С. Психоллингвистик бирликларнинг назарий асослари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2015. №2. Б-34-40. (10.00.00 №14)

17. Қурбонова С. Тил тараққиётида тил эгаси когнитив фаолиятининг аҳамияти // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. № VII. Тошкент, 2015. –Б. 121-124.

18. Қурбонова С. Бадиий матнда психоллингвистик воситаларнинг қўлланилиши // Глобал олий таълим тизимида илмий тадқиқотларнинг замонавий услублари. Халқаро илмий конференция – Навоий, 2015. Б-403-405.

19. Қурбонова С. Тил бирликлари бадиий матнда психик ҳолат ифодаловчи восита сифатида // Филологиянинг долзарб масалалари. Ўзбекистон халқ шоири Зулфия таваллудининг 100 йиллигига бағишланган илмий-назарий анжуман материаллари. 2-қисм. – Фарғона, 2015. Б-15-17.

20. Қурбонова С. Бадиий матнда шахсга хос психик белгиларнинг намоён бўлиши // Профессор Иномжон Расуловнинг илмий мероси ва ҳозирги замон ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. Республика илмий-назарий конференция материаллари. Қўқон, 2015. Б-170-173.

21. Қурбонова С. Vadiiy matnning psixolingvistik tadqiqiga oid // Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари ҳамда таълим тизимида тил компетентлигини шакллантириш ва ривожлантириш масалалари. Регионал илмий семинар материаллари. 1 чиқиш. Андижон, 2015. Б-63-66.

22. Қурбонова С. Тилшуносликнинг янги соҳаларида тизимли ёндашув муаммосига доир // Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари ҳамда таълим тизимида тил компетентлигини шакллантириш ва ривожлантириш масалалари. Регионал илмий семинар материаллари. II чиқиш. Қўқон, 2016. Б-101-105.

23. Қурбонова С. Прагмаллингвистика масалаларига доир // Филологиянинг долзарб масалалари. Интернет конференция масалалари. – Фарғона, 2016. Б-71-73.

24. Қурбонова С. Бадиий матннинг психоллингвистик таҳлиliga оид // Замонавий тилшунослик ва адабиётшуносликнинг долзарб муаммолари. Фарғона, 2016. 77-79 бетлар

25. Қурбонова С. Тил материаллари тадқиқига прагмалингвистик ёндашиш хусусида // Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари ҳамда таълим тизимида тил компетентлигини шакллантириш ва ривожлантириш масалалари. Регионал илмий семинар материаллари. III чиқиш. Фарғона, 2016. -Б. 97-100.

26. Қурбонова С. Тилшунослик масалаларига янгича ёндашувлар хусусида // Тил ва адабиёт таълимининг долзарб масалалари. (Педагогика фанлари доктори, профессор Сафо Матчоновнинг 70 йиллигига бағишланган республика илмий-амалий анжумани материаллари) - Тошкент, 2017. Б-194-195.

27. Қурбонова С. Замонавий тилшунослик йўналишлари хусусида // Нутқ маданияти ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Андижон, 2017. –Б. 33-35.

28. Қурбонова С. Тил масалаларига прагматик ёндашув хусусида // Филология фанлари доктори, профессор Муҳаммаджон Мукаррамов хотирасига бағишлаб ташкилланган «Замонавий услубшуносликнинг долзарб муаммолари» мавзусидаги республика илмий-амалий анжумани материаллари. Фарғона, 2017. –Б. 127-128.

Автореферат Фарғона давлат университети
«FarDU. Ilmiy xabarlar – Научный вестник. ФерГУ» илмий-методик
журнали тахририятида тахрирдан ўтказилди. (24.01.2018йил)

Босишга рухсат этилди: 23.05.2018 йил.
Бичими 60x84 ¹/₁₆, «Times New Roman»
гарнитурда рақамли босма усулида босилди.
Шартли босма табағи 3,1. Адади: 100. Буюртма: № 183.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси,
100197, Тошкент, Интизор кўчаси, 68.

«АКАДЕМИЯ НОШИРЛИК МАРКАЗИ»
Давлат унитар корхонасида чоп этилди.